

अध्याय - एक

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो । जहाँ कुल जनसंख्याको करिब ७६ प्रतिशत जनता कृषिमा आश्रित छन । देशको कुल क्षेत्रफलको १८ प्रतिशत भूभाग कृषि क्षेत्रले ओगटेको छ जसमा २० प्रतिशत सिचाई योग्य भूमि रहेको पाईन्छ । (भट्टराई, २०७०) कृषि वा खेतीपातीको शुरुवात १०,००० देखि ९,००० वर्ष पहिले देखि शुरुवात भएको पाईन्छ । यस समयमा जमिन खन्ने खोस्रने जोत्नका लागि हलो कोदाली कुटोको आविष्कार भएको पाईन्छ । त्यस वेला मुख्य कृषि औजारका रुपमा कुटो नै थियो त्यस कारण त्यस वेलाको कृषिलाई कुटे कृषि पनि भनिन्थ्यो । खाद्य वस्तु संकलन गर्दै जाने क्रममा संकलन गरिने खाद्य वस्तुवाट वीउको निर्माण गरेर त्यही विउलाई जमिनमा रोप्ने र नयाँ खाद्यवस्तु उत्पादन हुन थाल्यो । खानाको संकलन गर्ने क्रममा यसरी क्रमश कृषिको उत्पत्ति भयो । (गौतम, २०६७)

तापनि नेपालमा भने कहिले देखि खेतीपातीको शुरुवात भयो भन्ने यकिन तथ्य नभए पनि खेतीपाती कार्यलाई जातिय आधारमा विभाजन गरेको पाईन्छ । हिन्दु वर्ण व्यवस्थामा आधारित नेपाली समाजमा जातिका आधारमा कामको विभाजन गरिएको थियो । जसमा ब्राह्मणले पुरेत्याई गर्ने र शिक्षा सम्बन्धी काम गर्ने, क्षेत्रीले सैनिक तथा प्रशासनिक कार्य गर्ने, वैश्यले पशुपालन, खेतीपाती तथा व्यापार गर्ने र शुद्रले सेवामुलक काम गर्नु पर्ने गरि जातका आधारमा पेशाको निर्धारण गरियो । (आहुति, २०१०)

यसरि समाजमा शुद्रहरुको स्थान निम्न हुनु र उसले समाजका सम्पूर्ण जातिहरुको सेवा गर्नु पर्ने प्रथा स्थापित हुन पुग्यो । शुद्र (दलित) जातिलाई भू-स्वामित्व वाट वेदखल गरियो । र समाजमा भू मालिकका रुपमा ब्राह्मण, क्षेत्री लगायतका राजाका आशेपाशेहरु जमिनदारका रुपमा कहलिय भने दलित समुदाय भूमिहीन बन्न पुगे । यसरी समाजमा माथिल्लो जात तथा उच्च स्थान भएका व्यक्तिहरुले खेतीपातीमा काम गर्न नहुने, मल बोक्न नहुने आदि जस्ता मान्यताहरु स्थापित हुन पुगे । जसले गर्दा कृषिमा काम गर्ने श्रमिकका विकल्पका रुपमा शुद्र जातिलाई प्रयोग गर्न थालियो । र कृषि कार्यमा मल बोक्ने,

हलो जोत्ने लगायतका वाली लगाउने देखि भित्र्याउने सम्मका सम्पूर्ण काम गर्नु पर्ने भयो । विस्तारै विस्तारै तिनै भुमिहीन शुद्र (दलित) जातिहरु जमिनदारको खेतमा हलो जोत्ने बधुवा श्रमिकका रुपमा हलिया भएर वाँच्च बाध्य भए । (पौडेल, २००९)

नेपालको इतिहासलाई हेर्ने हो भने राणा प्रधान मन्त्री श्री ३ चन्द्र समशेरले वि.स. १९८१ मा दासत्वको उन्मुलन भएको घोषणा गरेका थियो । उन्मुलनको घोषणा संगै कानुनी र सैद्धान्तिक रुपमा दास दासीहरु उन्मुक्त भए पनि व्यवहारिक रुपमा भने दास प्रथाको उन्मुलन हुन सकेन र वर्तमान समयमा दास प्रथाको अवशेषका रुपमा उस्तै प्रकृतिका रुपमा हलिया प्रथा कायमै छ । जुन विशेष गरि सूदुरपश्चिमका नौ वटा जिल्ला बझाङ्ग, बाजुरा, अछाम, डोटी, कैलाली, कंचनपुर, बैतडी, दार्चुला, डडेलधुरा र मध्यपश्चिमका तीन वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला र जाजरकोट गरि जम्मा बाह्रवटा जिल्लामा हलिया प्रथा कायम रहेको छ । (राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ, २०६४) यद्यपि नेपाल सरकारले २०६५ साल भाद्र २१ गते हलिया मुक्तिको घोषणा गरि सक्दा पनि हलिया प्रथा अझै कायम देखिन्छ ।

हलो जोतेका कारणले मात्र मान्छे हलिया हुँदैन । हलिया त्यस्ता व्यक्ति हुन जसले हलो जोत्छन तर आफ्नो जग्गामा नभई अर्काको जग्गामा । वर्ष भरि खेतीपाती गर्छन । उब्जेको अन्न अर्काकालागि हुन्छ । आफूले खाना पाउदैनन् कामको हिसाब हुँदैन । ऋणको व्याज वा वासका लागि जग्गा पाए वाफत काम गर्नु पर्छ वर्ष भरि काम गरेर केहि अन्न (खलो) र कामको दिन चलन अनुसार खाना पाउन्छन् । कहिले काँहि त परिवारका सदस्यहरु भोकै वस्नु पर्ने हुन्छ । मालिकको काम रोकिने गरि हलियाले अन्य काम गर्न पाउँदैन । हलियाले काम गर्न नसके साहुले अरुलाई लगाउने र काम गर्नेले लिएको ज्याला हलियाको ऋणमा जोड्ने गरेको पाईन्छ । यसरी ऋण माथि ऋण थपिएर कहिल्यै मुक्त हुन नसक्ने गरि बधुवा वनेका मजदुर हलिया हुन । (सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, २०६९)

यसरी सीयसआरसीले हलिया प्रथालाई श्रमिक र मालिकको सम्बन्धसंग जोडेर हलियाहरु मालिकबाट शोषित छन भन्दछ भने पौडेलले यसलाई स्वतन्त्रता र बधुवापना दुई फरक धुवको सम्बन्ध रहन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन ।

हलिया हुनु भनेको हलो जोत्नु नै हो भन्ने त बुझिन्छ तर ध्यान दिनु पर्ने कुरा के छ भने हलो जोत्ने जति सबै हलिया भने होईनन् । हलिया त्यो विशिष्ट श्रम श्रोषणको सम्बन्ध हो जहाँ हलियाका लागि स्वतन्त्रता छैन बरु बधुवापन छ । (पौडेल, २००९)

सामान्य अर्थमा मुक्ति भन्नाले कुनै पनि प्रकारको अधिनता वा दमनताबाट छुटकारा पाउनु भन्ने बुझिन्छ । मुक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा अधिकारसंग जोडेर हेर्ने गरिन्छ । आहुतिका अनुसार मुक्तिलाई अर्धसामन्ती उत्पादनको परिवर्तन संग जोडिएको बताउदै जमिन माथिको स्वामित्व नभए सम्म, सीप प्रवर्द्धन वा वैकल्पिक रोजगारीको व्यवस्था नभए सम्म, पेशागात लचकताको अभ्यास नभएसम्म कुनै पनि समुदायको जीवनमा आधारभूत परिवर्तन नआउने र उनीहरूले कहिल्यै मुक्ति नपाउने बताउन्छन् । (आहुति, २०१०) मुक्तिका सवालमा मिश्रको धारणा भने अलि फरक पाईन्छ, “मुक्ति शोषण रहित सांस्कृतिक र अर्थ राजनितिको परिकल्पना हो । हालको विश्वमा मुक्ति सामन्ती र पूँजीवादी दुबै चरण पार गर्ने अभिलाशा हो ।” (मिश्र, २०७१)

विगत लामो समय देखि राज्यको आँखामा हलियाको पहिचान गुमनाम नै थियो । हलियाहरूलाई दलितकै मात्र हाराहारीमा राखेर छ्यासमिस गर्दै बुझ्ने हलियाहरूको अलग्गै सवालहरू सहितको पहिचान निर्माण नै नभएको अवस्थामा राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ, डडेल्धुरा (२०६४) र नेपाल सरकार विच २०६५ भाद्र २० मा भएको सम्झौता पश्चात हिजो सम्मका हलियाहरू शाब्दिक हिसावले यति बेला मुक्त हलिया भएका छन् । हिजोका दिनहरूमा हलियाको विल्ला भिरेर मालिकको घरमा बधुवा श्रमिकको रूपमा काम गर्ने हलियाहरू महासंघ र सरकार विच भएको सम्झौता पछि वि.स. २०६५ भाद्र २१ गते राज्यले हलियाहरू मुक्त भएको घोषणा गरे संगै साहुको ऋणबाट मुक्त गरि क्षतिपूर्ति वाफत आवश्यक रकम दिई स्वतन्त्र पारिएका तिनै हलियाहरू नै मुक्त हलिया हुन । (पौडेल, २००९) हलियालाई भूमिसंग जोडेर पनि हेर्ने गरिन्छ । “भूमि भनेको जल, जंगल, जमिन तिनै कुराको सम्पूर्णता हो ।” (बडाल, २०६६)

सामान्य अर्थमा भूमि भन्नाले पृथ्वीको बाहिरी भागलाई जनाउदछ तर भूमि बृहत् रूपमा व्याख्या गर्दा जहाँ भूमि भन्नाले प्रकृतिद्वारा मानव समाजलाई निःशुल्क रूपमा प्रदत्त विभिन्न साधन स्रोत तथा वस्तुहरूलाई जनाउदछ । जस्तै घाम, पानी, माटो, वनजंगल, हिमशिखर, भरना, खनिज आदि पर्दछन् । (रेग्मी र राई, २०६९)

त्यस्तै भूमिलाई परिभाषित गर्ने क्रममा भूमि अधिकार कानुनी स्रोत पुस्तिकाका अनुसार नेपालमा जग्गा र भूमि भन्ने शब्दहरु समानान्तर रूपमा प्रयोग भईरहेका पाईन्छन् । तर कानुनी रूपमा जग्गा र भूमिको शाब्दिक अर्थ भने फरक छ । जग्गाले घर, खेतीपाती, बागवगैचा, वनजंगल, ताल, पोखरी आदि समेत भएको सबै किसिमको जग्गालाई जनाउँदछ, भने भूमिले केवल कृषिका लागि प्रयोग भएको जग्गालाई मात्र जनाउँदछ । (सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, २०६१) भूमिलाई प्राकृतिक प्रदत्त, निशुल्क उपहार र साभा स्रोतका रूपमा भनिएता पनि भूमि माथिको नियन्त्रणले यसलाई सबैको पहुँच भन्दा टाढा पुऱ्याई दिएको छ । भूमि माथिको पहुँच र नियन्त्रण हुनका लागि भू-स्वामित्व हुनु अति आवश्यक छ ।

स्वामित्व शब्दले अधिकार वा पहुच हुनु भन्ने जनाउदछ । भूमि स्वामित्वको सवालमा नेपाल सरकारले ब्यवस्था गरे वमोजिम कानुनी रूपमा भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ अनुसार जग्गावालाको हैसियतले खेती तथा घडेरी सहितको प्रतिपरिवार तराईमा २८ विगाहा, पहाडमा ३६ रोपनी र काठमाण्डौ उपत्यकामा ५८ रोपनी सम्म जग्गा राख्न पाउने ब्यवस्था थियो भने सोही दफा २०५८/१०/२५ मा संशोधन भई प्रत्येक परिवारले घरवार सहित तराईमा ११ विगाहा, पहाडमा ७५ रोपनी र काठमाण्डौ उपत्यकामा ३० रोपनी जग्गा राख्न पाउने ब्यवस्था छ । त्यस्तै मोहीको हैसियतमा भने तराईमा ४ विगाहा, पहाडमा २० रोपनी र काठमाण्डौ उपत्यकामा १० रोपनी सम्म मोहीको आफ्नो स्वामित्वको जग्गा समेत मिलाई कमाउन पाउने ब्यवस्था गरिएको छ । (भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१)

आफू अनुकुल हुने गरि खेतीपाती गर्न पाउनु, उत्पादनका स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्न पाउनु तथा सो को विक्रि वितरण गर्न सक्ने गरि आफ्नो नाममा जग्गाधनी लालपुर्जा समेत हुने गरि उपभोग गरिनुलाई भूमि माथिको स्वामित्व भनेर भन्न सकिन्छ । (सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र, २०६१)

हलियाको बर्तमान अवस्था

२०६५ भदौ २१ गते नेपाल सरकारले हलिया मुक्तिको घोषणा गरेपछि मुक्त हलियाको पुनःस्थापनाको लागि विभिन्न कार्यहरूको थालनी गरिएको छ । हलिया

पुनस्थापनको कार्य शान्ति तथा पुनःनिर्माण मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र रहेकोमा २०६७/०१/१२ गते देखि यो कार्य भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय अर्न्तगत समावेस गरिएको छ ।

मुक्त हलियाको पुनःस्थापनाकोकार्यमा वास्तविक हलियाको प्रमाणिकरणगरी परिचय पत्र प्रदान गर्नेएक प्रमुख कार्य हो किनकि मुक्त हलिया परिवारहरूले पुनःस्थापनाको लागि पाउने विभिन्न सहयोग परिचय पत्रकोआधारमा उपलब्ध गराइन्छ । हाल सम्म १२ जिल्लामाकार्यदल गठन, परिचय पत्र वितरण र मुक्त हलियाको लागी आय आर्जन तथा सिप विकास कार्यक्रमहरू पनि संचालन भैरहेका छन ।

मुक्त हलियाहरूको जिल्लागत तथ्यांक अनुसार पुनःस्थापनाको सन्दर्भमा आवास र जीविकोपार्जनसम्बोधन गर्नु पर्ने दुई प्रमुख सवालको रूपमा देखा परेका छन । आवासको सन्दर्भमा जम्मा १९०५९ मुक्त हलिया परिवार मध्ये १२.७ प्रतिशत (२३३६)घरजग्गा विहिन छन भने ४५.६ प्रतिशत (९०९९)हलिया परिवारहरू निम्न गुणस्तरको आवासमा वस्दछन ।समष्टीगत रूपमा भन्नुपर्दा नयाँ आवास बनाउनु पर्ने र आवासको गुणस्तर सुधार्नु पर्ने परिवारको संख्या ५८ प्रतिशत (११४३५) हुन आउछ । (शान्ती तथा पूर्णनिर्माण मन्त्रालय, २०६५)

मुक्त हलियाहरूको जीविकोपार्जनको सम्बन्धमा १२.७ प्रतिशत अथवा २३३६ घरजग्गा विहिन छन, ४५.६प्रतिशत(९०९९)परिवारको घडेरीले चर्चेको जग्गामात्रउनिहरूको नाममा छ भने बाँकी ४२.६ प्रतिशत (८५०२) परिवारसंग आफ्नो स्वामित्वमा घरजग्गा देखिन्छ । मुक्त हलियाहरूमध्ये ६० प्रतिशत अथवा ११९६२ परिवार कृषिमै आधारित पेशा अवलम्बन गर्न चाहेको देखिएको छ ।केही मुक्त हलिया परिवारहरूलेकृषि बाहेक आफ्नो परंपरागत पेशाबाट पनि जीविकोपार्जन गरेको देखिन्छ ।

अधिकांस मुक्त हलियाहरू दलित वर्गका रहेका छन । मुक्त हलिया सम्बन्धीगरिएको एक अध्ययन अनुसार ६,०१० मुक्त हलिया परिवारमा ९४ प्रतिशत दलित ५ प्रतिशतजनजाती र १ प्रतिशत उच्च जातमा पर्ने बाहुन तथा क्षेत्री समुदायका छन । परम्परागत पेशा अँगालेर गुजारा गर्नेहरूको अनुपात करिव २९ छ भने बाँकी ७१.३६ प्रतिशत चाँही केही सीप नभएकाहरू छन । मुक्त हलियाहरूमा निरक्षरताको अनुपात उच्च (७९ प्रतिशत) रहेको छ ।

नेपाल सरकारद्वारा मुक्त हलियाहरूको पुनःस्थापनाको कार्य अगाडी तदारुक्ताका साथ लैजानकोलागि अहिले सम्म सरकारले विभिन्न निकाय मार्फत मुक्त हलियाको तथ्याङ्क संकलन तथा प्रकासन गरेको भए पनि अबै मुक्त हलिया पुनःस्थापना गर्न अधिकार सम्पन्न निकायको स्थापना र संचालन तथा क्रियाशिल निकाय नबनेकाले तदर्थ ब्यबस्था गरेर काम गरिरहेको अवस्था छ । अहिलेपनि हामी मुक्त हलिया पुनःस्थापना आयोग स्थापना रसंचालनको गृहकार्यमा लागि रहेको स्थिति छ ।

तिनै हलियाहरूको भूमि माथिको स्वामित्वको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले जयपृथ्वी नगरपालिका वडा नं.५ डाडागाउँका हलियाहरूको भूमि माथिको अवस्थाबारे प्रकाश पारेको छु । यस जनपा ५ डाडागाउँका हलियाहरूको अवस्थाको अध्ययनबाट प्राप्त भएका निष्कर्षहरूले मुलुक भर रहेका हलियाहरूको भूमि माथिको स्वामित्व बारे प्रष्ट पाउँँ राज्यले हलिया सम्बन्धि नीति निर्माण गर्न,प्रशासकीय तथा निजी क्षेत्र तथा गैर सरकारी संघ संस्था तथा भविष्यमा हलिया सम्बन्धि अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने जो कोहि स्वदेशी तथा विदेशी समाजशास्त्री/मानवशास्त्री तथा अन्य अनुसन्धान कर्तालाई ज्यादै उपयोगी हुनेछ ।

१.२ अध्ययन समस्याको कथन

बर्षौ बर्षौको वाधा जिवनबाट मुक्ति दिलाउने उद्देश्यले नेपाल सरकार भूमिसुधार मन्त्रालयद्वारा सुदूरपश्चिम नेपालका ९ वटा जिल्लाहरू बभाङ्ग, बाजुरा, अछाम, डोटी, कैलाली, कंचनपुर, बैतडी, दार्चुला, डडेल्धुरा र मध्यपश्चिमका तीन वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला र जाजरकोट का हलियाहरूलाई २०६५ सालमा मुक्त गरेको छ । यद्यपि मुक्त पछि पनि बधुवा श्रमिकका रुपमा रहेका हलियाहरू चरम श्रम शोषणको शिकार हुन पुगेका छन् । पुस्तौ पुस्ता अगाडि लिएको ऋणको ब्याज स्वरुप पुस्तौ पुस्ता सम्म निशुल्क श्रम गर्नु पर्ने बाध्यता अबै कायमै छ । जसले गर्दा विहान खाए वेलुका के खाउँ र वेलुका खाए विहान के खाउँको अवस्थामा हलियाहरू बाँच्न बाध्य छन् । जसले गर्दा जिवन स्तर समेत माथि उठ्न सकिरहेको छैन ।

सरकारी घोषणा संगै मुक्तिको अनुभुति गरे पनि मुक्त हलियाहरू माझ विभिन्न खालका समस्याहरू विद्यमान छन् । गरिव तथा अशिक्षित मुक्त हलियाहरूलाई कामको अवसर तथा खेती गर्ने जग्गा नहुँदा विभिन्न खालका चुनौतीहरूको सामना गर्न बाध्य छन् ।

जस्तै कम ज्यालामा काम गर्नु पर्ने, मालिक वा जमिन्दारसंग आश्रित रहिरहने स्थितिलाई हटाउनु पर्ने, आफ्नै आवासको व्यवस्था हुनुपर्ने, रोजगारीका अवसर खोज्नु पर्ने, दैनिक जिवनयापनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतहरु जुटाउनु पर्ने जस्ता चुनौतीहरु थपिएका छन् । खेतीपाती गर्ने सीप भए पनि खेतीपाती गर्ने जमिन नहुँदा उनीहरुको सीप तथा श्रम शक्तिको सही सदुपयोग हुन सकिरहेको छैन । रोजगारको अवसर नहुँदा धेरै मुक्त हलियाहरु रोजगारीको लागि छिमेकि देश भारत तिर जान थाले पछि उनीहरुको दैनिक जिवनयापनमा समेत प्रभाव परेको पाईन्छ । (श्रेष्ठ, २०७१)

हलिया मुक्ति पछि उनीहरुलाई जमिनदारले आफ्नो घरबाट निकाली दिँदा उनीहरु अपमानित मात्र भएनन् धेरैको विचल्ली समेत भयो । पूर्व तयारी विना नै हलिया मुक्तिको घोषणा संगै ती मुक्त हलियालाई कति जग्गा दिने ? कहाँ को जग्गा दिने, उनीहरुका वैकल्पिक रोजगारीका स्रोतहरु केके हुने ? उनीहरुलाई के कस्तो सुविधा वा सहयोग गर्ने भन्ने वारेमा कुनै योजना विना नै हचुवाको भरमा हलिया मुक्तिको घोषणा गर्दा मुक्त हलिया मुक्ति पछि पनि पुनः जमिनदारको घरमा दैनिक ज्यालादारीका रुपमा कतिपयले काम गर्न थाले भने कतिपय पुनः हलिया वस्न बाध्य छन् । (गौतम र अर्याल, २०७०)

उनीहरु किन मुक्त पछि पनि पुनः साहुको घरमा हलिया वस्न बाध्य छन् ? हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व के कति छ ? हलियाको स्वयम् आफ्नो नाममा घरजग्गा दर्ता छ कि छैन ? भूमि माथिको पहुँचको अवस्था नहुँदा भोग्नु परेका समस्याहरु तथा भूमिहीन बधुवा श्रमिकका रुपमा कसरि स्थापित हुन पगे जस्ता जटिल समस्याहरु अनुसन्धानका विषयवस्तुहरु वन्न सक्दछन् । हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व के कस्तो छ भन्ने जस्ता सवालहरुको उत्तर यस अध्ययनमा खोज्ने प्रयास गरिएको छ । यस अध्ययनमा विभिन्न समस्याहरु रहेका छन् जसलाई विम्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरुले विश्लेषण गरिएकोछ ।

१. अध्ययन क्षेत्रका हलियाको सामाजिक अवस्था कस्तो छ ?
२. मुक्ति पछि अध्ययन क्षेत्रको भू-स्वामित्वको अवस्थामा कस्तो परिवर्तन आएको छ ?
३. हलियाहरुका भू-स्वामित्व नहुनका कारणहरु केके हुन ?

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व तथा पहुँचको अवस्था बारे जानकारी गराउनु यस अध्ययनको उद्देश्य हुनेछ भने यसका विशिष्ट उद्देश्यहरु निम्न प्रकार छन्

१. मुक्त हलियाको जनसांख्यिकीय (शिक्षा, पेशा, धर्म, जनसंख्या आदि) अवस्थाको अध्ययन गर्नु ।
२. अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको भू-स्वामित्वको अवस्था बारे अध्ययन गर्नु ।
३. हलियाहरुको भू-स्वामित्व नहुनुका कारणहरु पत्ता लगाउनु ।

१.४. अध्ययनको महत्व

हरेक अध्ययनको आ आफ्नै महत्व रहेको हुन्छ । वर्तमान समयमा सामाजिक समस्या तथा कुरिताका रुपमा रहेको हलिया प्रथा जुन दास र मालिकको सम्बन्धमा जोडिन जान्छ । जसको सम्बन्ध सिधै भूमि संग जोडेर हेर्ने गरिन्छ । हलिया भन्नु नै हलो जोत्ने व्यक्ति हो भने हलोको सम्बन्ध भूमि तथा कृषिसंग रहेको हुन्छ । वर्ष भरि साहु, मालिक वा जमिनदारको खेतीपाती वा जमिनमा हलो जोत्ने मान्छे हलिया हो । भूमि माथिको स्वामित्व नहुनुले हलिया बस्ने दरमा समेत वृद्धि भएको पाईन्छ । जमिनमाथि हलियाहरुको पहुँच तथा अधिकार स्थापित छ कि छैन भनेर हेर्ने काम भू-स्वामित्वको अध्ययन हुन सक्दछ । जमिन खन्ने, जोत्ने, रोप्ने, विउ मल छर्ने, खेतीवाली लगाउने तथा भित्र्याउने सम्म सम्पूर्ण कार्यहरु हलिया स्वयम्ले गर्ने भएता पनि सोही भूमिमा हलियाको अधिकार किन हुन सकेन भनेर पत्ता लगाउन यस अध्ययनको महत्व हुन सक्दछ । हलिया जो स्वयम् बाह्रै महिना जमिनसंग लडीबडी गर्दछन । अन्न रोप्छन, रेखदेख गर्छन, भित्र्याउन्छन र मालिकको गोदाममा भण्डारण गर्दछन तर ती नै हलियालाई वर्षभरि एक छाक खान पनि राम्रोसंग पुग्दैन भने भूमि माथिको अधिकार तथा स्वामित्व नहुनुले ठूलो महत्व राख्दछ । त्यस कारण हलियासंग भूमि नहुँदा अर्थात भू-स्वामित्व विहिन हुँदा हलिया बन्न पुगे भने अब उनीलाई भूमि अधिकार सम्पन्न बनाई हलिया मुक्ति गराईनु पर्दछ । यस अध्ययनले हलियाको चौतर्फी विकासको लागि महत्वपूर्ण भुमिका खेल्ने देखिन्छ ।

१.५. अध्ययनको संगठन

यस अनुसन्धानलाई विषयवस्तुको आधारमा सात अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अनुसन्धानको परिचय अन्तर्गत अनुसन्धानको परिचय, समस्याको कठन, उद्देश्य, महत्व, सिमा र संगठन जस्ता विषयमा चर्चा गरिएको छ । दोस्रो अध्यायमा सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन शिर्षक अन्तर्गत पूर्व प्रकाशित कृति तथा विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनहरूको समिक्षा गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धान विधि अन्तर्गत अनुसन्धान ढाँचा, अध्ययन क्षेत्रको छनौट, अध्ययनको समग्रता, तथ्यांकको स्रोत र प्रकृति, तथ्यांक संकलन विधि, तथ्यांकको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण र अध्ययनको सिमा जस्ता विषयमा चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै गरी चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्र र मुक्त हलियाको सामान्य जानकारी गराउने प्रयास गरिएको छ । जस अन्तर्गत बझाङ जिल्ला जयपृथ्वी नगरपालिका वडा नं. ५ डाँडागाउँको हलियाहरूको जनसंख्याको विवरण, शैक्षिक अवस्था, पेशाको अवस्था, धार्मिक अवस्था र हलियाको किसिमबारे जानकारी गराइएको छ । पाँचौ अध्यायमा भूमि तथा सम्पत्तिमाथिको स्वामित्वको अवस्था शिर्षक अन्तर्गत हलियाको आवासको स्थिति, परिचय पत्रको आधारमा हलियाको भू स्वामित्व, घरजग्गामाथिको स्वामित्व, जग्गा धनी लालपुर्जाको अवस्था, उत्पादकत्वको आधारमा भूमिको प्रकार र भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ मा भएको जग्गा हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्थाको चर्चा गरिएको छ । छैटौ अध्यायमा हलियाको विगत र वर्तमानको स्थितिको बारेमा चर्चा गरिएको छ र सातौ अध्यायमा समग्र अध्ययनको सारांश, निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय-दुई

सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन

२.१ हलिया प्रथा : एक विश्लेषण

नेपालमा व्याप्त कुप्रथाहरूमा हलिया प्रथा पनि एक हो । प्रथाहरू समाजका अभिन्न पाटा हुन जसले समाजलाई नीति संगत रूपमा अगाडि बढाउन मद्दत गर्दछ । जव ती प्रथाहरू नै कुप्रथामा परिणत हुन थाल्दछन् तब त्यसले समाजलाई नकारात्मक असर पार्ने गर्दछ । हलिया प्रथा सुदूरपश्चिमका नौ वटा जिल्ला बझाङ्ग, वाजुरा, अछाम, डोटी, कैलाली, कंचनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला हुन र मध्यपश्चिमका तीन वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला र जाजरकोट गरि जम्मा बाह्र वटा जिल्लामा व्याप्त छ । (राष्ट्रिय हलिया महासंघ, २०६४)

महासंघ र शान्ति तथा पूर्णनिर्माण मन्त्रालयले संयुक्त रूपमा गरेको सर्वेक्षणमा जम्मा १९,०५९ घरधुरी मुक्त हलिया रहेका छन् । २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा एउटा परिवारमा सरदर ४.९ जना रहेका छन् सोही हिसावले नेपालमा हलिया प्रथा अर्न्तगत कुल ९३ हजार ३८९ जना हलिया रहेका छन् । (महासंघ, शान्ति तथा पूर्णनिर्माण मन्त्रालय, २०६५)

हाल सम्म केहि अनुसन्धान कर्ता तथा संघ संस्थाहरूद्वारा हलिया सम्बन्धि अध्ययन अनुसन्धान भएको पाईन्छ । खास गरि हलियाको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्था तथा हलिया सम्बन्धि घरधुरी सर्वेक्षण, मुक्त हलिया पुर्नस्थापना तथा सशक्तिकरण सम्बन्धि कार्यक्रम, हलियाको जातिगत स्थिति तथा साहु र मालिक विचको सम्बन्धि आदि बारे अध्ययन भएको पाईन्छ । हलिया हक हित र अधिकार सम्बन्धिमा काम गर्ने विभिन्न संघ संस्था तथा निकायहरू स्थापना भएका छन् । हलियासंग सम्बन्धित विभिन्न लेख रचना, पुस्तक, बुलेटिन, प्रतिवेदन आदिले हलियाका विविध पक्षमा प्रकाश पारेका छन् । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

कृषि युगको विकास संगै दास प्रथा पनि चल्थो । जग्गा जमिन भएकाहरु आर्थिक रूपले वलिया हुदै गई मालिक भए भने कमजोर आर्थिक अवस्था भएका मानिसको जिविका मालिकको भरमा चल्यो र पछि गएर उनीहरु नै दास भए । सन् १९२५ (वि.स.१९८१) मा चन्द्र समशेरले दास प्रथाको अन्त्यको घोषणा गरे पनि जिविकाको विकल्प नभएका समुदाय मालिकै भरमा जिउन बाध्य भए । दलितहरु हलिया, गोठालो, वालीघरे काम गर्न थाले । यो नै परम्परा वन्न पुग्यो । यसरी काम गर्दा पाएको अन्नले वर्षभरि खान लाउन नपुग्ने र अन्य काम गर्न पनि नपाउने भए । जिविका चलाउन मुस्किल हुन थाल्यो । बाँच्नकै लागि ऋण जग्गा वा अन्य वस्तु लिएर हलिया वस्ने प्रथा शुरु भयो । व्याज वाफत हलो जोत्नु पर्ने र थप कमाई नहुने हुँदा ऋण बढ्दै गई तिर्न नसकिने भए पछि हलिया प्रथा पुस्तेनी रूपमा सदैँ गयो । (सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र, २०६९)

राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ/Rastriya Haliya Mukti Samaj Fedration (RHMSF) डडेल्धुरा का अनुसार भूमिपति वा साहुवाट बाध्यतावस घरायसी कामकाज चलाउनका लागि एउटा पुस्ताले ऋण लिएर त्यसको व्याज वाफत वा साहुको सानो जग्गाको टुक्रा उपभोग गरे वाफत घरायसी तथा भूमि संग सम्बन्धित लाए अहणका सम्पूर्ण कामकाज पुस्तौ पुस्ता सम्म गर्ने प्रथा नै हलिया प्रथा हो । (RHMSF, 2065)

हलिया प्रथालाई सामन्तीवादी समाजको उपज पनि मान्न सकिन्छ । जहाँ भूमि उत्पादनको प्रमुख साधनको रूपमा रहेको हुन्छ । जसमा दुई वटा वर्गलाई भूमिसंगको सम्बन्धवाट विवेचना गरिन्छ । दुई वर्ग मध्ये एउटा कुलिन वर्ग हुन्छ जोसंग भूमिको वास्तविक स्वामित्व हुन्छ र अर्को वर्ग भूमि विहिन हुन्छ, जोसंग जग्गाको स्वामित्व हुँदैन । जसले सामन्तीको जग्गामा काम गर्दछ । (पोखरेल र ढकाल, २०६८)

जसरि सामन्तीवादी उत्पादन प्रणालीमा दासको रूपमा श्रमिकहरु जमिनदारको घरमा काम गर्न पर्ने, कृषि जन्य सम्पूर्ण कार्यहरु विना ज्याला निरन्तर रूपमा गर्नु पर्ने अवस्था देखाएको छ ठिक त्यस्तै प्रकृतिको सामन्ती उत्पादन प्रणालीमा आधारित प्रथाको अवशेषका रूपमा हलिया प्रथालाई मान्न सकिन्छ । (विक, २०६७)

त्यसै गरि हलियाको वर्गीकरण गर्ने क्रममा यसरी विभाजित गरिएको छ । १) मालिक वाट ऋण लिएर त्यसको व्याज वाफत खेतीपाती लगाउने देखि भित्र्याउने तथा कृषि जन्य काम गर्ने । २) जग्गाको सानो टुक्रा घरवासका लागि हलियालाई दिए वाफत निशुल्क रुपमा विना ज्याला खेतीपाती लगाउने देखि भित्र्याउने तथा कृषिजन्य श्रम गर्ने । ३) परम्परा देखि हलो जोत्ने खेतीपाती लगाउने देखि मालिकले अह्राएको अन्य घरायसी काम गर्ने हलिया हुन । (महासंघ, २०६४) त्यसै गरि आरडियान का अनुसार १) ऋणको व्याज वाफत । २) जमिन कमाए वाफत । ३) ठेक्का वाफत हलिया । (आर डि यान, २०६०)

त्यसै गरि हलियाको पचिान गर्ने क्रममा हलियाको सम्पति तथा भूमि माथिको स्वामित्वका आधारमा यसरी वर्गीकरण गरेको पाईन्छ । जस अनुसार हलिया परिचय पत्रलाई 'क' वर्ग, 'ख' वर्ग, 'ग' वर्ग, 'घ' वर्ग गरि चार भागमा विभाजन गरिएको छ ।

१. “क” वर्गका हलिया : यस अर्न्तगत आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा दुवै नभएका पर्दछन् ।
२. “ख” वर्गको हलिया : यस अर्न्तगत आफ्नो घर भएका तर जग्गा नभएका पर्दछन् ।
३. “ग” वर्गको हलिया : यस अर्न्तगत आफ्नो जग्गा भएका तर घर नभएका पर्दछन् ।
४. “घ” वर्गका हलिया : यस अर्न्तगत आफ्नो स्वामित्वमा घर र जग्गा दुवै भएका हलियाहरु पर्दछन् । (महासंघ, शान्ति तथा पूर्णनिर्माण मन्त्रालय, २०६७)

हलिया प्रथाले गैर दलित समुदायका जातजातिका मानिसलाई शिकार बनाएको पाईदैन । पहिले शुद्र र अछुत भन्दै सामाजिक भेदभाव र छुवाछुतको शिकार तुल्याईएका दलित समुदायका सदस्यलाई नै मुल रुपमा हलिया वा हरुवा बनाईएको देखिन्छ । नेपालमा ९९ प्रतिशत हलिया दलित समुदायकै सदस्य छन् । (विके, २०६२)

अधिकांश हलियाहरु दलित तथा गरिवी को रेखामुनी रहेका व्यक्ति तथा परिवार रहेका एक अध्ययनले देखाएको छ । एक अध्ययन अनुसार ६०१० मुक्त हलिया परिवार मध्य ९४ प्रतिशत दलित, ५ प्रतिशत जनजाति र १ प्रतिशत उच्च जातमा पर्ने बाहुन क्षेत्री समुदायका रहेका छन् । देशै भरि जम्मा जम्मी कति हलिया छन् भन्ने यकिन तथ्यांक आउन नसके पनि विभिन्न समयका भए गरेका अध्ययनहरुले निम्न तथ्याङ्कहरु उपलब्ध

भएका छन् । सुदूरपश्चिमका बभाङ्ग, बैतडी र दार्चुलामा गरिएको अनुसन्धानबाट आएको तथ्याङ्कलाई समग्रतामा लागु गरि हेर्दा सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा वस्ने हलियाको संख्या ६०,००० रहेको छ । (नेपाल राष्ट्रिय दलित समाज कल्याण संघ र लुथरन विश्व फेडेरेशन, २००४)

हलियालाई बधुवा श्रमिकको रूपमा लिने गरिन्छ । घर खर्च चलाउन, विहेवारी गर्न, विरामी हुँदा स्वास्थ्य उपचार गर्न आदि कार्यका लागि ऋण लिए वाफत साहुको घरमा खेतीपाती लगाएतका काम गर्न वस्नु पर्ने चलन वा परम्परालाई हलिया प्रथा भनेर गरिन्छ । हलियाहरु किन हलिया बस्न बाध्य भए सानो टुक्रा जमिनको उपभोग गरे वाफत कसरि हलियामा परिणत भए, के त्यो सानो टुक्रा जमिनको उपभोगले हलिया परिवार लाई प्रयाप्त खाद्यन्न उपलब्ध हुने गर्दथ्यो ? के उनीहरु त्यो जमिनको टुक्रा छोडेर स्तन्त्र रूपमा बाच्न सक्दैन थिए ? के उनीहरुको धर्म संस्कार तथा नैतिकताले उनीहरुलाई बाँधेर राखेको थियो त ? के उनीहरुले मुक्तिका चाहाना कहिल्यै गरेका थिएनन् ? यस्तै यस्तै यावत अनउत्तरीत सवालहरुको जालो भित्र हलिया प्रथा रुमली रहेको देखिन्छ ।

२.२. मुक्त हलियाको भू-स्वामित्व सम्बन्धि अध्ययन

त्यस्तै हलियाहरुको भू-स्वामित्व, घरजग्गा, आवास आदिको अवस्थालाई हेर्दा आवासको सन्दर्भमा जम्मा १९,०५९ हलिया परिवार मध्ये १२.७ प्रतिशत (२३३६) घरजग्गा विहिन छन् । भने ४५.६ प्रतिशत (९०९९) हलिया परिवार निम्न गुणस्तरको आवासमा वस्दछन् । नयाँ आवास र आवासको गुणस्तर सुधार गर्नु पर्ने परिवार संख्या ५८ प्रतिशत (११४३५) हुन आउन्छ, र बाँकी ४२.६ प्रतिशत (८५०२) परिवार संग आफ्नो स्वामित्वमा घरजग्गा देखिन्छ । मुक्त हलिया मध्ये ६० प्रतिशत (११९६२) परिवार कृषिमा आधारित पेशा अवलम्बन गरिरहेका छन् । (शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालय, २०६५)

हलियाको भू-स्वामित्व को अवस्था बारे हेर्दा कुल हलियामा १८ प्रतिशत मानिस भूमिहिन रहेको चार भागको एक भागले विना लालपुर्जा जग्गा प्रयोग गरिरहेका, ९५ प्रतिशत जमिन पुरुषको नाममा दर्ता भएको, ५० प्रतिशत ले कृषि पेशा अंगालेको, ५७ प्रतिशत हलिया कुनै पनि सामाजिक संस्थामा आबद्ध नभएको र स्थानिय स्तरमा १३ प्रतिशत ले राजनितिक पार्टीमा सहभागिता जनाएको देखिन्छ । (सुदूरपश्चिम मिडिया विकास केन्द्र, २०६९)

नेपाल सरकारले हलियासंग भएको सम्पति तथा भू-स्वामित्वका आधारमा मुक्तीको घोषणा पछि परिचय पत्र वितरण गर्न थालिएको छ । हलिया परिचय पत्रलाई 'क' वर्ग, 'ख' वर्ग, 'ग' वर्ग, 'घ' वर्ग गरि चार भागमा विभाजन गरिएको छ । सो विभाजनले उनीहरूको भू तथा घरघडेरी माथिको स्वामित्वलाई वभाउँदछ । 'क' वर्गको हलिया अर्न्तगत आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा दुवै नभएका पर्दछन भने 'ख' वर्गका हलिया अर्न्तगत आफ्नो घर भएका तर जग्गा नभएका पर्दछन त्यस्तै 'ग' वर्ग अर्न्तगत आफ्नो जग्गा भएका तर घर नभएका पर्दछन । (शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालय, २०६६)

पुस्तौ पुस्ता देखि साहुको घरमा हलिया बस्दै आएका भए पनि हलियाहरु प्राय कसैको नाममा पनि घर जग्गाको जग्गा धनी लालपूर्जा देखिदैन साथै उनीहरूले कमाएर खाने खेतीपातीमा पनि उनीहरूको पहुँचको अवस्था छैन । एक अध्ययनका अनुसार ८९ प्रतिशत हलियाहरु पूर्णतया भूमिहिन छन भने ११ प्रतिशत हलियासंग मात्रै आफ्नो जमिन छ । (श्रेष्ठ, २०७१)

कुनै पनि अनुसन्धानलाई व्यवस्थित गर्न अनुसन्धान गर्नु पूर्व गने विभिन्न कार्यहरूमा साहित्य समिक्षा महत्वपूर्ण पाटो हो । आफ्नो अनुसन्धानको विषयसंग सम्बन्धित विभिन्न लेख, रचना, किताव, पत्रपत्रिका, ग्रन्थ आदिको विस्तृत अध्ययन गर्ने कार्यलाई साहित्य पुनरालोकन भनेर भन्न सकिन्छ । यो अनुसन्धानका लागि नभई नहुने वा छुटाउन नै नमिल्ने प्रक्रिया हो । यसले अनुसन्धानलाई सही दिशा प्रदान अर्थात मार्ग दर्शन गर्दछ । सम्बन्धित विषयमा पूर्व अनुसन्धान कर्ताले गरेका अनुसन्धानलाई आधार मानेर सो अनुसन्धानले औल्याएका समस्या भन्दा फरक खालका सामाजिक समस्याहरु पत्ता लगाउन साहित्य समिक्षाको विशेष महत्व रहन्छ ।

यस अनुसन्धानमा हलियाको वास्तविक जिवनमा घटेका घटनाहरु तथा उनीहरूको दैनिक जीवन निर्वाह, हलियाहरूको सामाजिक अवस्था तथा हलिया र भूमि विचको पसस्पर सम्बन्धवारे खोजी गरको छ । अनुसन्धानलाई व्यवस्थित गर्ने क्रममा साहित्य समिक्षाको अहम भूमिका रहेको हुन्छ । संक्षेपमा भन्नु पर्दा अनुसन्धान गर्नु पूर्व सम्बन्धित विषयमा संकलन गरिने विभिन्न सूचना वा जानकारीको अध्ययन हो । साहित्यक पुनरालोकन वा समिक्षा विना अनुसन्धान अधुरो र अपुरो रहन्छ । साहित्य समिक्षा विनाको अनुसन्धान सोचन सम्म पनि सकिदैन त्यसकारण अनुसन्धानमा साहित्य समिक्षा अपरिहार्य छ ।

यस अध्ययनमा हलियाहरुको यर्थाथ जिवन तथा उनीहरुको सामाजिक अवस्था - पेशा, धर्म, शिक्षा, जनसंख्या आदि) हलिया र भूमि वीचको सम्बन्ध तथा भूमि माथिको स्वामित्वको विषयलाई विशेष जोडका साथ अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनवाट हलियाहरु हलिया बस्नुको कारण, हलियाहरुले अपननाएको पेशा, मुक्ति पछि उनीहरुको जिवन स्तरमा आएको परिवर्तन तथा हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व छ वा छैन भनि अनुसन्धान गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य हो । यस अध्ययनमा जयपृथ्वी नगरपालिका वडा नं. ५ मा बस्ने ५० घरधुरी हलियाहरुको विभिन्न पक्षको समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ । जसले हलिया र भूमि विचको सम्बन्धलाई विशेष प्राथमिकताका साथ प्रष्ट पारिएकोछ । सो क्षेत्रमा रहेका मुक्त हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व, सामाजिक अवस्था तथा अन्य क्षेत्रको यर्थाथ विवरण प्रकाशमा ल्याउनु अनुसन्धानको प्रमुख गन्तव्य रहेको छ ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान विधि

कुनै पनि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि एकै प्रकारको अनुसन्धान विधिले मात्र सम्पूर्ण तथ्य जानकारी र सूचनाका स्रोतहरू थहा पाउन सकिदैन । तसर्थ यस अनुसन्धान विधि भित्र अनुसन्धान ढाँचा, क्षेत्र छनोट, तथ्याङ्कको श्रोत र प्रकृति, तथ्याङ्क संकलन विधि, तथ्याङ्कको वर्गीकरण एवं सम्पादन, तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण, अध्ययनको सीमा जस्ता विषयलाई समावेश गरियो ।

३.१. अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा वर्णनात्मक तथा अन्वेषणात्मक दुवै ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । जसमा हलियाको जनसंख्या, शैक्षिक अवस्था, पेशाको अवस्था, धार्मिक अवस्था, हलियाको किसिम तथा भू-स्वामित्व सम्बन्धी विभिन्न सूचनाहरूलाई वर्णनात्मक ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको छ भने भूमि माथिको स्वामित्व, स्रोतसाधन माथिको पहुँचको अवस्था तथा हलिया वस्तुका कारण, कृषि क्षेत्रमा देखिएको सहभागिता तथा मुक्ति पछि हलियाको जीवनमा आएका परिवर्तनहरूलाई अन्वेषणात्मक रूपमा अध्ययन गरिएकोछ ।

३.२. अध्ययन क्षेत्रको छनोट

वर्तमान समयमा हेर्ने हो भने हलिया प्रथाले हाम्रो समाजमा नराम्रो संग जरो गाडेको पाईन्छ । हलियाको नाममा कतै चरम शोषण त कतै हलिया माथि सामाजिक विभेदका घटनाहरू हुने गरेको पाईन्छ । राज्यले समेत हलिया मुक्तिको घोषणा गरिसकेको भएता पनि उनीहरूको पुर्नस्थापना लगायत मुद्राहरू ज्यूँका तिउँ रहेका र यसले हलियाहरूको जिवन निर्वाहमा समेत कठिनाई भईरहेको सन्दर्भमा अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप मैले उपयुक्त क्षेत्र छनोट गर्ने क्रममा सेती अञ्चल बझाङ जिल्ला जयपृथ्वी नगरपालिका ४ डाडागाउँको हलिया समुदायलाई छनोट गरिएको छ । यस ठाउँमा समाजशास्त्रीय रूपमा कुनै अध्ययन नभएको र अनुसन्धान कर्ता समेत सो क्षेत्रको भएको र सहि तथ्याङ्क संकलन हुने, समय तथा श्रोत साधनको पनि वचत हुन गई अनुसन्धानमा मितव्ययिता अपनाउन सकिने हुँदा यो क्षेत्र छनोट गरियो ।

३.३. अध्ययनको समग्रता

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलिया परिवारहरूको भूमि माथिको स्वामित्वको अध्ययनमा जनगणना पद्धतिलाई प्रयोग गरिएको छ । जस अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलिया परिवारको भू-स्वामित्वको अवस्था बारे तथ्याङ्क संकलन गरियो । सबै घरधुरी जनगणना पद्धति अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका घरधुरी संख्याका आधारमा सूचना संकलन गरियो । ५० घरधुरी रहेको सो अध्ययन क्षेत्रमा ५० वटै घरधुरी लाई अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

३.४. तथ्याङ्कको श्रोत र प्रकृति

यस अनुसन्धानमा गुणात्मक र संख्यात्मक दुवै प्रकृतिका तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरिएको छ । यस अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलियाहरूको वर्तमान अवस्था, घर, जग्गा, आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्नता, श्रोत साधन माथिको पहुँच तथा भू-स्वामित्वको अवस्था वारेका कुराहरू समेटिएका छन् ।

यस अर्न्तगत अनुसन्धानमा तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक ढाँचामा प्रस्तुतिकरण गरियो । जस्तै हलियाको घर जग्गाको स्थिति, हलिया परिवारको आयआर्जनको स्थिति, कृषि उत्पादन कार्यमा हलियाको संलग्नताको स्थिति, हलिया परिवारको नाममा रहेको भूमिको विवरण, हलिया परिचय पत्र, आदि तथ्याङ्कहरू समावेश गरिएको छ । त्यस्तै प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा मुख्यतया प्राथमिक र द्वितीय प्रकृतिका तथ्याङ्कहरूको प्रयोग गरियो ।

क) प्राथमिक तथ्याङ्क

अनुसन्धानमा प्राथमिक तथ्याङ्कको महत्वपूर्ण स्थान रहने हुँदा प्राथमिक श्रोतबाट संकलित तथ्याङ्कहरू वढि विश्वसनीय हुन्छन् । प्राथमिक अर्न्तगत अध्ययन कर्ता स्वयम् उपस्थिति भई अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरूको घर जग्गाको विवरण अर्न्तगत नम्बरी जग्गा, लालपूर्जा भएको र नभएको आदि । कृषि भूमि तथा खेतीपाती जग्गा अर्न्तगत दोयम, सीम र पाखो जग्गा तथा वारी बगैचा तथा घर घडेरी आदिको विवरण लिन अर्न्तवार्ता, वैयक्तिक अध्ययन आदिको प्रयोग गरि आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरियो ।

ख) द्वितीय श्रोत

यो शोधपत्र तयार गर्नका लागि द्वितीय श्रोतहरूबाट विभिन्न तथ्याङ्क लिईएको छ । जस अर्न्तगत विभिन्न संघ संस्था, विभिन्न व्यक्तिहरूद्वारा प्रकाशित लेख, रचना, समाचार, सरकारी संघ संस्थामा रहेका अभिलेखहरू रहेका छन् । विशेष गरि हलिया र भूमि संग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिका, मुखपत्र, वार्षिक अंक, अध्ययन प्रतिवेदन, बुलेटिन आदिलाई लिईएको छ । यस अध्ययनमा मुख्य रूपमा हलियाको भू-स्वामित्वको अवस्था तथा उनीहरूको विविध पक्षको अध्ययन गर्दा प्राथमिक श्रोतबाट संकलन गरिएको तथ्याङ्कलाई बढि जोड दिएको छ ।

३.५. तथ्याङ्क संकलन विधिहरू

यस अध्ययनलाई विश्वसनीय आशातित र भरपर्दो बनाउन अध्ययन क्षेत्रका बासिन्दाहरूसंग आत्मियता र मित्रतापूर्ण व्यवहार कायम गरि अनुसन्धानलाई सभ्य ढंगले अगाडि बढाईएको छ । तसर्थ तथ्याङ्क संकलनका लागि निम्न विधिहरू अपनाएको छ । अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप निम्न विधिको प्रयोग गरि सूचना संकलन गरिएको थियो ।

३.५.१. अन्तरवार्ता अनुसूची

यस अर्न्तगत अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलियाहरू संग अन्तरवार्ताका माध्यमबाट विभिन्न पक्षहरू जस्तै, घर जग्गाको विवरण अर्न्तगत नम्बरी जग्गा, लालपूर्जा भएको र नभएको र कृषि भूमि तथा खेतीपाती जग्गा अर्न्तगत दोयम, सीम र पाखो जग्गा तथा वारी बगैचा तथा घर घडेरी, सामाजिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था, पेशा, जनसंख्या आदिको विवरण तथा भू-स्वामित्व नहुनुका कारण वारे आवश्यक तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ ।

३.६. तथ्याङ्कको प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण

यस अध्ययनमा तथ्याङ्कलाई आवश्यकता अनुसार संख्यात्मक तथ्यांक लाई तालिकामा प्रस्तुत गरि विश्लेषण गरिएको छ र गुणात्मक तथ्यांकलाई सामान्य रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

३.७. अध्ययनको सीमाहरु

कुनै पनि समुदायको सर्वेक्षण गर्नु भनेको त्यस स्थानमा बसोवास गर्ने जनसमूहको वास्तविक स्थिति थाहा पाउनु तथा उनीहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरूको अध्ययन गर्नु हो । यस अनुसन्धानले आफ्नो कार्य क्षेत्र बभाङ्ग जिल्ला, जयपृथ्वी नगरपालिका वडा नं. ५ डाँडागाउँलाई सीमित क्षेत्र खोजगरी मुक्त हलियाको को सामाजिक-साँस्कृतिक तथा भू-स्वामित्वको स्थिति प्रकाश पार्ने कार्य स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता समाजशास्त्र विषयको परिपूर्तिको लागि अवलोकन, अन्तवार्ताअनुसूची विधि अपनाई सीमित स्रोत र साधनमा सम्पन्न गरिएको हुँदा सम्पूर्ण हलियाहरुमा सामान्यीकरण गरेर हेर्न नसिकने पनि हुन सक्छ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्र र मुक्त हलिया

४.१. अध्ययन क्षेत्रको परिचय

४.१.१. अध्ययन क्षेत्रको संक्षिप्त परिचय

बझाङ्ग जिल्लाको जयपृथ्वी नगरपालिका वडा नं. ५ डाँडागाउँ अन्तरगत पर्ने हलिया वस्ती जिल्ला सदरमुकाम देखि करिब ४ किमि को दुरीमा रहेको छ । पूर्वमा काप्रिकोट पश्चिममा दम्दुर पर्दछ भने उत्तरमा धामीलेक, पिठालेक र दक्षिणमा चैन्पुर रहेको छ । सडक वाटो समेत पुगेको सो वस्तीमा करिब १६० घरधुरीकोवसोवास रहेको पाईन्छ जस मध्ये ५० घरधुरी हलिया रहेका छन् । सो अध्ययन क्षेत्रमा जम्मा ३७७ जना हलिया रहेकाछन् जसमा महिला १९८ (करिब ५३ प्रतिशत) जना र पुरुष १७९ (करिब ४७ प्रतिशत) जना रहेका छन् ।

हिन्दु धर्ममा आस्था राख्ने अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु करिब ९० प्रतिशत हिन्दु रहेका छन भने पेशाका रुपमा कृषिलाई आधार बनाएका उनीहरु मुक्ति पछि ज्यालादारी श्रमिकका रुपमा काम गर्ने भएका छन् । करिब ४८ प्रतिशत घरधुरी ज्यालामजदुरी गरेर जिवन निर्वाह गरि रहेका छन् । शैक्षिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु अधिकांश निरक्षर छन । शैक्षिक संस्थाको प्रयाप्तता हुँदा हुदै पनि आर्थिक अवस्थाका कारण स्कूल पढ्न नसकेको देखिन्छ भने मुक्ति पछि भने वालवालिकामा स्कूलमा भर्ना हने दर बढ्दो क्रममा छ ।

४.१.२. हलिया घरधुरीको जनसङ्ख्याको विवरण

वि.स. २०६८ सालको जनगणना अनुसार जिल्लाको कुल घरधुरी संख्या ३३,७८३ रहेको छ । कुल जनसंख्या १,९५,१५९ को १,०२,३६५ (लगभग ५२ %) महिला तथा ९२,७९४ (लगभग ४८ %) पुरुष रहेका छन् । भने साविकको चैन्पुर गाविसमा १,२०४ घरधुरीमा जम्मा जनसंख्याको ६,६४२ मा पुरुष ३,३६९ छन् भने महिला ३,२७३ छन् । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका ५० घरधुरीमा जम्मा ३७७ जना रहेका छन् जसमा महिला १९८

जना (करिव ५३ %) र पुरुष १७९ जना (करिव ४७ %) रहेको कुरा निम्न तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १

जनसंख्याको उमेरगत विवरण

क्र.सं.	विवरण लिंग	जनसंख्या (उमेर समूह)			जम्मा	प्रतिशत
		०-१५	१६-५९	६०+		
१	महिला	४७	१३५	१६	१९८	५२.५२ %
२	पुरुष	३९	१२९	११	१७९	४७.४८ %
	जम्मा	८६	२६४	२७	३७७	१०० %

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. १ लाई विश्लेषण गर्दा अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको जनसंख्याको अवस्थालाई देखाईएको छ उमेर समूह अनुसार सबै भन्दा बढी १६-५९ अर्न्तगत महिला र पुरुष दुवैको जनसंख्या बढि देखिन्छ भने महिला र पुरुषको जनसंख्यालाई हेर्दा हरेक उमेर समूहमा महिला नै बढि देखिन्छ । महिला र पुरुषको बाँच्ने दर हेर्न हो भने महिलाको बढि देखिन्छ । समग्रमा जुनसकै उमेर समूहमा पनि महिला को जनसंख्या बढि हुनुले पुरुषसंगको जनसंख्या संग तुलना गर्दा महिला बढि देखिन्छ ।

४.१.३. शैक्षिक अवस्था

शिक्षा कुनै पनि गाउँ, समाज, देश वा क्षेत्रको विकासको प्रमुख आधार हो । शिक्षाको माध्यमबाट व्यक्तिमा अर्न्तरनिहित प्रतिभा तथा क्षमताको प्रस्फुटन भई समग्र समाज र राष्ट्रमा नै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ । शिक्षाको विकासका निम्ति बभ्राङ्ग जिल्ला महत्वपूर्ण शैक्षिक केन्द्रका रूपमा रहेको पाईन्छ । जयपृथ्वी बहादुर सिंह जस्ता शिक्षाप्रेमी अग्रजहरुको कारण जिल्लामा विद्यालय तथा क्याम्पसको स्थापना कार्य धेरै पहिले देखि भएको पाईन्छ । हाल बभ्राङ्गमा आधारभुत स्कुलहरु ४०६, माध्यामिक तह ४२, उच्च माध्यामिक विद्यालय ४०, वालविकास केन्द्र २९३, सामदायिक केन्द्र ३८, विशेष शिक्षा ५,

क्याम्पस ८ र स्रोत केन्द्र १३ वटा रहेका छन् भने जिल्लाको साक्षरता दर ५५.५० प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ७२.९० प्रतिशत र महिला ४०.१२ रहेको छ ।

तथापि अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको शैक्षिक अवस्था भने यस्तो राम्रो देखिदैन जसलाई तालिका नं. २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. २

शैक्षिक अवस्था

क्र. सं.	लिंग	शैक्षिक अवस्था						जम्मा	प्रतिशत	
		निरक्षर	साक्षर						निरक्षर	साक्षर
			५-१०	SLC	+२	स्नातक	जम्मा			
१	महिला	७६	७४	१	-	-	७५	१५१	५०.३३	४९.६६
२	पुरुष	७९	४६	१५	९	१	७१	१४०	४९.२८	५०.७१
	जम्मा	१४५	१२०	१६	९	१	१४६	२९१	४९.८३	५०.१७

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. २ लाई विश्लेषण गर्दा हलियाको जम्मा जनसंख्याको ४९.८३ हलिया निरक्षर देखिन्छन् भने ५०.१७ प्रतिशत जनसंख्या साक्षर छन् भने महिला ५०.३३ प्रतिशत निरक्षर छन् भने ४९.६६ प्रतिशत साक्षर रहेका छन् । २०६८ को जनगणना अनुसार देशको साक्षरता दर ६५.९ प्रतिशत, जसमा महिलाको साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत, पुरुषको ७५.१ प्रतिशत रहेको छ त्यस्तै अध्ययन क्षेत्र रहेको जिल्लाको कुल जनसंख्याको साक्षरता दर ५५.५० प्रतिशत रहेको छ जसमा पुरुष ७२.९० प्रतिशत र महिला ४०.१२ रहेको छ । भने सबै भन्दा बढि ८६.३ प्रतिशत काठमाण्डौ र सबै भन्दा कम ५०.२ प्रतिशत सिराहा को साक्षरतादर रहेको छ । अध्ययन क्षेत्र र अन्य तथ्याङ्कलाई तुलना गर्दा महिलाको भन्दा पुरुषको साक्षरता दर उच्च देखिन्छ भने त्यस्तै ग्रामीण क्षेत्रको भन्दा शहरी क्षेत्रको साक्षरतादर उच्च देखिन्छ ।

४.१.४. अध्ययन क्षेत्रका हलियाको पेशाको अवस्था

पेशा मानिसको जिवन निर्वाहको आधार हो । पेशाले मानिसलाई आत्मनिर्भर बनाउँदछ । मानिस आफ्नो जिवनमा कुनै न कुनै पेशामा संलग्न भएकै हुन्छ । जस्तै कृषि, व्यापार, शिक्षण, सरकारी जागिर, सिकर्मी, डकर्मी आदि पेशा अन्तर्गत पर्दछन् । मुक्त हुन अघि अधिकांश हलियाहरु कृषि पेशामा आधारित जिवन निर्वाह गर्दै आएका थिए तर पछि अन्य पेशा समेत अगाल्दै आएका छन । करिव ७४ प्रतिशत जनता कृषि पेशालाई जिवनको आधार बनाएका नेपालीहरुको वास्तविकताका माझ अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाहरुमा मुक्त पछि उनीहरुले अगालेका पेशाहरुमा भने केहि फरकपना देखिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका करिव ५० घरधुरीमा गरिएको सर्वेक्षणमा निम्न खालको पेशामा संलग्नता देखियो । जसलाई तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ३

हलियाको पेशाको अवस्था

क्र.स.	पेशा	संख्या	प्रतिशत
१	कृषि	७	१४ %
२	ज्याला मजदुरी	२४	४८ %
३	व्यापार	४	८ %
४	परम्परागत पेशा	८	१६ %
५	काष्ठउद्योग (फर्निचर निर्माण)	४	८ %
६	वैदेशिक रोजगार (भारत बाहेक)	३	६ %
	जम्मा	५०	१०० %

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ३ लाई विश्लेषण गर्दा मुक्त हुन अघि अधिकांश ८४ प्रतिशत हलियाहरु कृषि पेशामा आवद्ध रहेका थिए । मुक्ति लगतै विभिन्न पक्षको सहयोग तथा सहकार्यवाट हलियाहरु व्यापार ८ प्रतिशत, काष्ठउद्योग ८ प्रतिशत, वैदेशिक रोजगारमा ६ प्रतिशत तथा ज्यालामजदुरी ४८ प्रतिशत रहेकोछ । नेपालमा जिवन निर्वाहको मुल आधारका रूपमा रहेको कृषि पेशा रहेपनि अध्ययन क्षेत्रमा करिव १४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । यसको प्रमुख कारण

उनीहरुसंग भू-स्वामित्व नहुनु नै हो । परम्परागत पेशामा १६ प्रतिशत रहेका हलियाहरु मुक्ति पछि भने व्यापार, काष्ठउद्योग र वैदेशिक रोजगार तर्फको आर्कषण बढ्दो क्रममा छ ।

४.१.५. अध्ययन क्षेत्रका हलियाको धार्मिक अवस्था

सामाजिक मुल्यमान्यता आधारित आस्थावान विचार तथा दैवी शक्तिमाथिको विश्वास धर्म हो । प्राचिनकालमा धर्मलाई समाज तथा राष्ट्र संचालनको मुलआधार मान्य गरिन्थ्यो । समाजमा विभिन्न खालका परिवर्तन हुदै जाँदा धर्म प्रतिको आस्थामा पनि केहि परिवर्तन भएको देखिन्छ । देशमा करिव ८१.३ प्रतिशत जनता हिन्दु धर्ममा आस्था राख्छन् भने ९ प्रतिशत बौद्ध , ४.४ प्रतिशत इस्लाम, ३ प्रतिशत किरात, १.४ प्रतिशत क्रिश्चियन लगायत का धर्मालम्बीहरु रहेका छन् भने बभ्रुवाङ्ग जिल्लामा कुल जनसंख्याको ९९.७२ प्रतिशत हिन्दु धर्मालम्बी रहेका छन् । जिल्लामा बौद्ध, ईस्लाम, क्रिश्चियन धर्मालम्बीको संख्या एकदमै न्युन रहेको छ तर अध्ययनक्षेत्रका हलियाहरुमा निम्न खालकाको धार्मिक विश्वास रहेको पाईन्छ ।

तालिका नं. ४

हलियाको धार्मिक अवस्था

क्र.स.	धर्म	संख्या	प्रतिशत
१	हिन्दु	४७	९४ %
२	क्रिश्चियन	२	४ %
३	अन्य	१	२ %
	जम्मा	५०	१०० %

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ४ लाई विश्लेषण गर्दा मुक्त हुन अघि प्रार्य सबै हलियाहरु हिन्दु धर्ममा आस्थावान थिए भने मुक्ति पछि उनीहरु धार्मिक रुपमा पनि स्वतन्त्रत भएकाले क्रिश्चियन धर्मलाई समेत अवलम्बन गरेको देखियो । अन्य धर्मका तुलनामा हिन्दु धर्म प्रति ९४ प्रतिशत, क्रिश्चियन ४ प्रतिशत छन् भने २०६८ को जनगणनाले देशको कुल जनसंख्याको ८१.३ प्रतिशत हिन्दु, १.४ प्रतिशत क्रिश्चियन र अन्यमा प्राकृतिक पूजक २

प्रतिशत रहेको देखाएको छ । नेपालमा देखिएको हिन्दु धर्मको वाहुल्यता जस्तै अध्ययन क्षेत्रको जनसंख्यासंग तुलना गर्दा मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । तर बौद्ध र मुस्लिम धर्ममा भने कुनै पनि घरधुरी को संलग्नता देखिदैन ।

४.१.५. कार्यगत आधारमा हलियाको किसिम

अध्ययन क्षेत्रमा बसोवास गर्ने प्रत्येक परिवारमा कुनै न कुनै रूपमा हलिया अर्थात् बधुवा श्रमिकका रूपमा फरक फरक स्वरूपमा संलग्न देखिन्छन् । कार्यगत आधारमा हलियालाई यसरी विभाजन गरेको पाईन्छ । जस अर्न्तगत नियमित हलिया, मौसमी हलिया र पटके हलिया रहेका छन् । नियमित हलियाले बाह्रै महिना जमिनदार वा मालिकको घरमा बसि खेतीपाती वाहेक मालिकले अह्नाएका सम्पूर्ण कार्यहरू जस्तै, लुगाफाटो धुने, कुटिपिसानी गर्ने, दाउरा चिर्ने, भारी बोक्ने, जमिनदारको परिवार कतै जाँदा लिन तथा छोड्न जानु पर्ने, मालिकको घर निर्माण गर्दा तथा अन्य कार्यमा निरन्तर सरिक हुनुपर्ने आदि जस्ता कार्यहरू पर्दछन् ।

मौसमी हलिया अर्न्तगत निश्चित समयावधि सम्म गरि खेतीपातीको कार्यहरू पर्दछन् । वाली रोप्ने तथा वीउ छर्ने समयमा मल खाद्य बोक्ने देखि लिएर सम्पूर्ण कार्यहरू गरि सो वालीलाई मलजल गरि अन्त्यमा भित्र्याउने वेलामा फेरि सम्पूर्ण कार्य हलिया तथा उसको परिवाले सम्पन्न गरि मालिक तथा जमिनदारको जिम्मामा उत्पादित खाद्यन्न बभाउँदछ । यस्तो कार्य वर्षमा २ पटक हिउदे वाली र बखेवाली लगाउने देखि भित्र्याउने सम्म दईवटा सिजनमा हलियाहरू आफ्नो काममा रहन्छन् भने त्यी मौसमी हलिया हुन । यसै गरि पटके हलिया भन्नाले स्थायी रूपमा कुनै पनि मालिक तथा जमिनदारको घरमा निरन्तर रूपमा हलो नजोति आफुले चाहेको वा आफ्नो फुर्सदको समयमा जुन सुकै जमिनदारको घरमा पनि हलो जोत्ने र सो वाट आफ्नो जिविका निर्वाह गर्ने हलियाहरू पटके हलिया अर्न्तगत पर्दछन् । अर्को शब्दमा पटके हलियालाई घुमन्ते प्रवृत्तिको हलियाका रूपमा लिन सकिन्छ । घुमन्ते प्रवृत्ति भन्नाले आफ्नो थाकथलो वा आवास छोडेर हलो जोत्न कै लागि स्थान परिवर्तन गर्ने नभईकन सो स्थानमै बसेर जमिनदार तथा साहुको हलो जोत्ने कार्य स्थान तथा व्यक्ति पिच्छे परिवर्तन गर्दै जाने कार्य हो अर्थात् यो अस्थायी प्रकृतिको हलिया प्रवृत्ति हो जो निरन्तर रूपमा जमिनदार तथा मालिकको फेरवेदल भईरहन्छ तर

आफु भने फेरबदेल हुँदैन । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलियालाई कार्यगत आधारमा गरिएको सर्वेक्षणमा निम्न खालको तथ्य फेला परेको छ ।

तालिका नं. ५

कार्यगत आधारमा हलियाको किसिम

क्र.सं.	हलियाको किसिम	संख्या	प्रतिशत
१	नियमित	४	८ %
२	मौसमी	३९	७८ %
३	पटके	७	१४ %
	जम्मा	५०	१०० %

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ५ लाई विश्लेषण गर्दा मुक्ति हुन अघि प्रार्य सबै नियमित हलिया रहेको तर मुक्ति पछि अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु मौसमी हलियाका रुपमा स्थापित भएका छन् । नियमित ८ प्रतिशत मात्र देखिन्छ भने मौसमी हलिया ७८ प्रतिशत देखिन्छ भने १४ प्रतिशत पटके हलियाले ओगटेको छ । यसले के देखाउन्छ भने अब मुक्त हलियाहरु मौसमी हलिया भएर बाँकी रहेको समय आयआर्जनका अन्य कामहरु पनि गर्न सक्ने सम्भावना देखाउँदछ जसले उनीहरुको आर्थिक अवस्थामा समेत सुधार हुने देखिन्छ । समग्रमा ३९ घरधुरी मौसमी हलिया हुनले पनि केहि हदसम्म हलियाहरु खेतीपातीको कार्यवाट विमुख हुँदैछन् भन्ने तथ्य देखाउँदछ ।

अध्याय पाँच

भूमि तथा सम्पत्ति माथिको स्वामित्वको अवस्था

५.१. मुक्त हलियाको आवासको स्थिति

मानिसका आधारभुत आवश्यकता गास वास र कपास अर्न्तगत वास अर्थात आवास पनि एक हो । मानिसले सुरक्षित जिवन निर्वाहका लागि आवास नभई नहुने साधन हो । घाम, पानी, हुरी वतास, जाडो, गर्मी आदि वाट वच्च मानिसलाई आवास चाहिन्छ । अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाहरु को आफू वस्ने आवासको अवस्थालाई हेर्दा अधिकांश हलियाहरुको आफ्नो आवास छ ता पनि त्यो उनहरुका परिवारका लागि पर्याप्त भने छैन । कम्तिमा अढाई तला सम्मका घरहरु रहेका र ढुङ्गा, माटो, काठ, आदिको प्रयोग भएको भिरालो छानो भएका घरहरु हलियाका पहिलो रोजाईका घर हुन । कम्तिमा पनि ८/१० जनाको परिवारले साँघुरो घरमा वस्नु परेको छ प्रत्येकको आफ्नो छट्टै कोठा छैन । र उनीहरुले उपयोग गर्ने आवासको अवस्थालाई तालिका नं. ६ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ६

हलियाको घरको किसिम

क्र.सं.	घर (आवास)को किसिम	संख्या
१	पक्की घर (सिमेन्ट, छड, ढुङ्गा, ईटा)	४
२	मध्यम घर (काठ, ढुङ्गा, माटो)	३२
३	कच्ची घर (काठ, खर, माटो)	१४
	जम्मा	५०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ६ लाई विश्लेषण गर्दा अधिकांश हलियाहरु परम्परागत रुपमा निर्माण भएका मध्यम खालका घरहरुमा वस्ने गर्दछन् । बढ्दै गएको आधुनिकताले समेत नछोएको हलियाको आवासको अवस्थालाई हेर्दा प्रष्ट हुन्छ । ६४ प्रतिशत मध्यम घर, ८ प्रतिशत पक्की घर रहेका छन भने कच्ची घरमा २८ प्रतिशत रहेका छन । कमजोर आर्थिक अवस्था तथा घर बनाउने जग्गा समेत आफ्नै नाममा दर्ता नहुँदा हातमा घर बनाउने सीप भएका

हलियाहरु समेत सुरक्षित तथा बढि लगानीमा निर्माण हुने घर बनाउन समेत डराउने गरेका छन् ।

५.२. परिचय पत्रका आधारमा हलियाको भू-स्वामित्वको अवस्था

नेपाल सरकारले हलिया मुक्तिको घोषणा पश्चात हलियाहरुको पहिचान गर्ने उद्देश्यले हलियाको तथ्याङ्क संकलन गरेको थियो र त्यसपछि घरघडेरी तथा भू-स्वामित्व नाममा दर्ता हुने र नहुने आधारमा हलिया परिचय वितरण गरिएकोछ । हलिया परिचय पत्रलाई 'क' वर्ग, 'ख' वर्ग, 'ग' वर्ग, 'घ' वर्ग गरि चार भागमा विभाजन गरिएको छ । र सोहि परिचय पत्रको प्राथमिकताका आधारमा हलिया परिवारलाई ढिलो चाँडो गरि सेवा सविधा दिने सरकारको नीति देखिन्छ । परिचय पत्रको वर्गीकरणले भूमि तथा घरघडेरी माथिको स्वामित्वलाई वभाउँदछ । 'क' वर्गको हलिया अर्न्तगत आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा दुवै नभएका पर्दछन । 'ख' वर्गका हलिया अर्न्तगत आफ्नो घर भएका तर जग्गा नभएका पर्दछन । 'ग' वर्ग अर्न्तगत आफ्नो जग्गा भएका तर घर नभएका पर्दछन । 'घ' वर्ग अर्न्तगत आफ्नो स्वामित्वमा घर र जग्गा दुवै भएका हलियाहरु पर्दछन् । जसलाई तालिका नं. ७ मा देखाएको छ ।

तालिकानं. ७

परिचय पत्रका आधारमा हलियाको भू स्वामित्वको अवस्था

क्र.सं.	परिचय पत्रको किसिम	संख्या
१	क वर्ग	१
२	ख वर्ग	११
३	ग वर्ग	२
४	घ वर्ग	३६
	जम्मा	५०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ७ लाई विश्लेषण गर्दा सबै भन्दा बढि ३६ घरधुरी अर्थात ७२ प्रतिशत "घ" वर्गका हलिया अर्न्तगत पर्दछन । भने सबै भन्दा कम "क" वर्गका हलिया

घरधुरी रहेका छन् । “ख” वर्गमा ११ र “ग” वर्गमा २ घरधुरी रहेका छन् । यसले अध्ययन क्षेत्रका ३६ परिवारसंग आफु बस्ने घर र जग्गा आफ्नो नाममा दर्ता रहेको र ११ घरधुरीसंग घर भएका तर जग्गा नभएको र २ घरधुरीसंग जग्गा भएका तर घर नभएका तथा १ घरधुरीसंग घर जग्गा दुवै नभएका जनाउँदछ ।

५.३. हलियाको घर जग्गा माथिको स्वामित्वको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु संग प्रार्य अधिकांशसंग घर घडेरी तथा जग्गा उनीहरुको नाम मा देखिन्छ । करिव ७२ प्रतिशत घरधुरी संग आफ्नै स्वामित्वको घरजग्गा छ जसलाई सरकारले “घ” वर्गको हलियाको परिचयपत्र दिएको छ ता पनि यो स्वामित्वको परिमाण भने एकदमै न्युन हो । जसले उनीहरुको जिवन निर्वाहका लागि कुनै अर्थ राख्दैन । उनीहरुको आफ्नै नाममा दर्ता भएको तथा नभएको घरघडेरी तथा खेतीपाती र पाखो जग्गा लाई तालिका नं. ८ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८

हलियाको घर जग्गा माथिको स्वामित्वको अवस्था

क्र.सं.	सम्पतिको विवरण	नममा दर्ता भएको		नममा दर्ता नभएको		जम्मा	प्रतिशत
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत		
१	घरघडेरी	१६	३२	४	८	२०	४०
२	जग्गा (खेतीपाती)	१६	३२	६	१२	२२	४४
३	पाखो जग्गा	६	१२	२	४	८	१६
	जम्मा	३८	७६	१२	२४	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ८ लाई विश्लेषण गर्दा आफ्नो नाममा घरजग्गा दर्ता भएका ७६ प्रतिशत, २४ प्रतिशत हलिया विना दर्ता जग्गामा बसोबास तथा खेतीपाती गर्छन । मुक्ति पछि अधिकांश हलियाले आफ्नो नाममा घर जग्गा दर्ता गराएका छन भने बाँकी २४ प्रतिशत पनि दर्ता प्रक्रियामा रहेका देखिन्छन ।

५.४. हलियाको जग्गाधनी लालपूर्जाको अवस्था

हरेक व्यक्तिको स्वामित्वको सवाललाई बुझ्न उसको नाममा कागजी प्रक्रिया पुऱ्याई बैधानिक रुपमा दर्ता छ कि छैन भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ । जग्गाधनी लालपूर्जा भनेको भूस्वामित्वको प्रमाण हो जसले भूमि अधिकारलाई सुनिश्चित गरिदिएको हुन्छ र भूमिमाथिको नियन्त्रणलाई समेत कायम राख्दछ । अध्ययन क्षेत्रका हलिया घरधुरीमा पनि जग्गा धनी लालपूर्जा सम्बन्धी केहि फरक फरक तथ्यहरु भेटिएका छन् । कतिपय घरधुरीको घरघडेरी तथा जग्गाजमिन दर्ता देखिन्छ भने कसै कसैको दर्ता भएको छैन । कसै कसैले त साहुको जग्गा समेत भोगचलन गरिरहेका छन् । भने कसै संग न त जग्गा न त घरघडेरी नै दर्ता देखिन्छ । जसलाई तालिका नं. ९ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ९

हलियाको जग्गाधनी लालपूर्जाको अवस्था

क्र.सं.	जग्गाको विवरण	सङ्ख्या			जम्मा
		लालपूर्जा भएको	साहुको जग्गा	सुकम्बासी	
१	घरघडेरी	१६	३	१	२०
२	खेतीपाती	१६	६	-	२२
३	पाखो जग्गा	६	२	-	८
	जम्मा	३८	११	१	५०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. ९ लाई विश्लेषण गर्दा ३८ प्रतिशत हलियासंग जग्गा तथा घरघडेरी लालपूर्जा भएको पाईन्छ । बस्ने घर, खेतीपाती गर्ने जमिन तथा पाखो जग्गा क्रमश ३२ प्रतिशत, ३२ प्रतिशत र १२ प्रतिशत गरि जम्मा ७६ प्रतिशत घरधुरीसंग भू-स्वामित्व रहेको छ भने साहु तथा जमिनदारको घरघडेरी तथा खेतीपाती गरि बसेका क्रमश ६ प्रतिशत, १० प्रतिशत र ४ प्रतिशत गरि जम्मा २० प्रतिशत रहेको पाईन्छ । यसले मुक्तिको घोषणा पछि पनि सरकारले पुर्नस्थापना कार्यमा ढिलाई गर्दा पुनः साहु तथा जमिनदारको खेतमा हलिया बस्नुपरेको प्रष्ट हुन्छ ।

५.५ उत्पादकत्वका आधारमा भूमिको प्रकार

कुल ३४२२ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफल रहेको बझाङ्ग जिल्लामा खेती योग्य भूमि करिव २८,२१४ हेक्टर रहेको छ । केहि क्षेत्रमा सिचाईको सुविधा पुग्न सकेको भएता पनि अधिकांश खेतीयोग्य जमिनमा सिचाईको सुविधा पुग्न सकेको देखिदैन । अध्ययन क्षेत्रमा बस्ने हलियाको भूमिको किसिमलाई हेर्दा उनीहरूसंग सीम, दोयम, चाहार पाखो जग्गाहरु देखिन्छ ।

सीम भूमि अर्न्तगत बाह्रै महिना ओसिलो रहने जग्गा जहाको माटोको उत्पादकत्व तथा उर्वराशक्ति पनि राम्रो हुन्छ र पूँजीगत रुपमा पनि अत्याधिक महत्व रहेको खेतीयोग्य जमिन सीम (जिउलो) सिचाईको प्रर्याप्त सुविधा भएको जग्गा सीम जग्गा हो । दोयम भनेको सिचाई सुविधा पुग्न नसकेको तथा सीम भन्दा केहि कम उत्पादकत्व भएको भूमि हो भने पाखो जग्गा भन्नाले बन्जर भूमि जसमा एकदमै न्युन उत्पादकत्व हुने गर्दछ । पाखो जग्गा प्रार्य घाँस, स्याउला, सोतर आदिका लागि पाखो जग्गाको प्रयोग हुने गर्दछ । अनुसन्धानका क्रममा हलियाहरूसंगको छलफलवाट सो क्षेत्रमा रहेका जम्मा ५० घरधुरीसंग सोधपुछ गर्दा निम्न खालको सुचना फेला परेको छ । जसलाई तालिका नं. १० मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १०

उत्पादकत्वको आधारमा भूमिको प्रकार

क्र.सं.	जग्गाको किसिम	संख्या
१	सीम	३
२	दोयम	१६
३	चाहार पाखो	३१
	जम्मा	५०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०७२

तालिका नं. १० लाई विश्लेषण गर्दा हलिया घरधुरीसंग कुनै न कुनै रूपमा जग्गा जमिन भएको देखिन्छ । ६२ प्रतिशत घरधुरीको स्वामित्वमा पाखो जग्गा देखिन्छ भने ३२ प्रतिशत घरधुरीसंग दोयम जग्गा र ६ प्रतिशत घरधुरीसंग सीम जग्गा रहेको पाईन्छ । मुक्ति भईसके पछि पनि हलियाको आर्थिक अवस्था सुधार नहुँदा हलियाले थप जग्गा जमिन लिन सक्ने अवस्था छैन । त्यस कारण पनि मुक्त हुन अघि र पछि को अवस्थालाई तुलना गर्दा हलियाको भू-स्वामित्वको दरमा कुनै परिवर्तन आएको देखिदैन ।

५.६. भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ मा भएको जग्गा हदबन्दी सम्बन्धी व्यवस्था

भूमि स्वामित्वको सम्बन्धमा नेपाल सरकारले समेत केहि कानुनी व्यवस्था गरेको छ । जसमा भूमि स्वामित्वको प्रावधानबारे स्पष्ट पारेकोछ । विभिन्न क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मानिसले क्षेत्रगत रूपमा फरक फरक खालको भू-स्वामित्व रहेको व्यवस्थामा उल्लेख छ । तराई क्षेत्र, पहाडी क्षेत्र र काठमाण्डौ उपत्यका गरि कुन कुन ठाउँमा के कति परिमाणमा घरघडेरी तथा जग्गा जमिन राख्न पाउने भन्ने व्यवस्थालाई कानुनी रूपमै प्रष्ट पारेकोछ । भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ मा भएको जग्गा हदबन्दीको व्यवस्थालाई निम्न रूपमा उल्लेख गरिएकोछ । साथै सोहि व्यवस्था २०५८ सालमा मा संशोधित भई केहि परिमार्जित भई आएको छ । भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ लाई २०२१ साल तथा २०५८ साल दुबैलाई यसरि देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ११

भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१ मा भएको जग्गा हदबन्दी सम्बन्धी अवस्था

क्षेत्र	२०२१ साल			२०५८ साल		
	जग्गाधनी		मोही	जग्गाधनी		मोही
	खेती	घरघडेरी	खेती	खेती	घरघडेरी	खेती
तराई क्षेत्र	२५ विगाहा	३ विगाहा	४ विगाहा	१० विगाहा	१ विगाहा	४ विगाहा
पहाडी क्षेत्र	८० रोपनी	१६ रोपनी	२० रोपनी	७० रोपनी	५ रोपनी	२० रोपनी
काठमाण्डौ उपत्यका	५० रोपनी	५ रोपनी	१० रोपनी	२५ रोपनी	५ रोपनी	१० रोपनी

स्रोत : भूमि सम्बन्धी ऐन २०२१

तालिका नं. ११ लाई विश्लेषण गर्दा भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ मा २०२१ साल र त्यस पछि संशोधित भई आएको २०५८ सालको तथ्याङ्कलाई तुलना गर्दा तराई क्षेत्रमा व्यक्तिगत रूपमा जग्गाधनीले राख्न पाउने जग्गाको परिमाणलाई केहि घटाएको छ । क्रमश तराई क्षेत्रमा खेती २५ विगाहा वाट १० विगाहा गरिएको छ भने मोहीको हकमा भने तराई, पहाड र काठमाण्डौ उपत्यकामा कुनै परिवर्तन भएको देखिदैन । पहाडी क्षेत्र र काठमाण्डौ उपत्यकाको २०२१ र २०५८ ले जग्गाधनीले राख्न पाउने घरघडेरी तथा खेतीको जग्गाको परिमाण घटाउदै लगिएको छ । जसले भूमिको असमान वितरणलाई चिर्ने प्रयास गर्दै भूमिको वितरणमा केहि समानता ल्याउने कोशिस गरिएको देखिन्छ भने २०६२ मा भएको छैठौ संशोधन अनुसार भित्रिमधेश सहित सम्पूर्ण तराईमा १० विगाहा, काठमाण्डौ उपत्यकामा २५ रोपनी, काठमाण्डौ उपत्यका बाहिर सम्पूर्ण पहाडी क्षेत्रमा ७० रोपनी मा क्रमश थप जग्गा राख्न पाईनेछ । तराईमा १ विगाहा, काठमाण्डौमा ५ रोपनी, पहाडमा ५ रोपनी र मोहीको हैसियतमा तराईमा ४ विगाहा, काठमाण्डौमा १० रोपनी र पहाडमा २० रोपनी रहेकोछ ।

अध्याय छ

हलियाको विगत र वर्तमान स्थिति

६.१. हलिया वस्नुका कारणहरु

प्रस्तुत शोधपत्रमा स्थलगत अध्ययनका क्रममा विभिन्न व्यक्तिहरूसंगको भेटघाट र छलफल पश्चात अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप सो क्षेत्रका वासिन्दाहरु हलिया वस्नुका कारणहरु केके हुन सक्दछन भन्ने तथ्य माथि अनुसन्धान गर्नु पहिलो थियो । त्यसै अनुरूप केहि व्यक्तिहरुलाई छुट्टा छुट्टै समूहमा विभाजन गरि उनीहरुको भनाईलाई संकलन गर्ने प्रयास गरेको छु । अनुसन्धानवाट केहि तथ्यहरु फेला परेका छन जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

६.१.१. पुस्तैनी ऋण

अधिकांश हलियाहरु पुस्तौ पुस्ता अगाडि वावु बाजेले लिएको ऋण तिर्न नसकि सोहि ऋणको साँवा तथा व्याज तिर्न नसक्दा हलिया बसेको भन्ने भनाई अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको रहेको छ । यद्यपि मुक्तिको घोषणा पछि पनि हलिया वस्दै आएको पाईन्छ तर हलिया वस्नुको कारण भने अलि फरक देखिन्छ । सरकारले गरेको मुक्ति घोषणासंगै सम्पूर्ण हलियाहरु ऋण मुक्त भएका छन ता पनि मुक्त हलियाको पुर्नस्थापना कार्यमा भएको ढिलाईका कारण हलियाको जिवन निर्वाहको वैकल्पिक व्यवसायिक आधार नहुँदा पुनः जमिनदारकै घरमा हलिया बसेका छन् ।

६.१.२. कमजोर आर्थिक अवस्था

दैनिक जिवन निर्वाहका लागि महत्त्वपूर्ण स्रोतका रुपमा रहेको आर्थिक अवस्था कमजोर हुँदा घरधन्दा समेत चलाउन कठिनाई भएको अवस्थामा त्यस क्षेत्रका वासिन्दा विवाह, घरायसी कामकाज तथा अन्य गर्जो टार्न साहु तथा जमिनदार संग ऋण काढ्ने र सोही ऋणको व्याज वाफत हलिया वस्नु पर्ने त्यस क्षेत्रका वासिन्दाको अर्को कारण हो ।

६.१.३. बेरोजगारी /आम गरिवी

अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरु हलिया वस्तुको अर्को मुख्य कारण बेरोजगारी तथा आम गरिवी नै हो । अधिकांश हलियाहरु गरिवीको चपेटामा छन् । उनीहरुलाई साँझ विहानको दुई छाक टार्न पनि धौ धौ भएको कुरा सेतु सार्कीको यो भनाई वाट प्रष्टहुन्छ । उनले भनिन “के गर्न बाजेले पनि यहि काम गरेर मर्नु भयो बाले पनि यहि काम गरेर जानु भयो अब त छोराबाले पनि यहि हलो नै जोत्नु पर्दछ, किनकि हामीसँग न त दुई छाक टार्न अन्न नै छ न त रोजगारी नै छ , त्यहि हलो जोते बाफत साहुले दिनको २ माना पिठो र चामल दिन्छ त्यसैमा पाँच जनाको परिवार धान्नु पर्दछ ।” यो नै त्यस क्षेत्रका हलियाको वास्तविकता जस्तो देखिन्छ ।

६.१.४. जातिय आधार

नेपाली समाज हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार चल्दै आएको यथातताका माझ कानुनी रुपमा वि.स. १९९० मा जंगबहादुरको मलुकी ऐनमा समेत दलित जातिलाई तल्लो दर्जाको नागरिकको रुपमा हेर्दै दलितले छोएको पानी तथा खाना नचल्ने तथा अरुलाई छुन समेत नहुने कानुनी प्रावधानले नेपालको सामाजिक संरचनालाई अझ बढि जटिल तथा विभेदपूर्ण बनाएको देखिन्छ । वर्ण व्यवस्था अनुसार शुद्र (दलित) जातिले बाह्रमण, क्षेत्री, बैश्य जातिको सेवागर्नुपर्ने धार्मिक अन्धविश्वास नेपाली समाजमा कायमै हुनले पनि हलिया वस्तुको कारण जातिय आधार भएको प्रष्ट छ । अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु दलित जाति भएकै कारण पनि आफुहरु हलिया वस्तु परेको भन्ने भनाई व्यक्त गर्दछन् । सुन्दा तथ्यहीन तथा अपत्यारिलो लागे पनि यो वास्तविकता यहि हो । किनकि तथ्यगत रुपमा पनि हेर्ने हो भने नेपालका कुल हलिया मध्ये ९५ प्रतिशत दलित समुदायका मानिसहरु रहेका छन् । भन अध्ययन क्षेत्रका हलियाको तथ्याडकलाई हेर्ने हो भने गैर दलितको सहभागितालाई कहिँ कतै देखिदैन । र यसले दलितहरु समुदायका व्यक्तिहरु नै बढि हलिया छन् भन्ने तथ्यलाई अझ बलियो बनाई दिएको पाईन्छ । दलित जाति भएकै कारण हलिया वस्तु परेको यस अध्ययनको तर्क छ ।

६.२. भू-स्वामित्व नहुनका कारणहरु

अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश हलियाहरुको भूमि माथिको स्वामित्व हुँदै नभएको तथा भए पनि एकदमै न्युन मात्रामा रहेको अधिल्ला प्रस्तुत तथ्याडकहरुले देखाउँदछ । विशेष गरि अनुसन्धानका क्रममा भू-स्वामित्व नहुनुका कारणहरु खोज्ने भरपुर प्रयास गरिएको छ । जसमा अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको ऐतिहासिक तथ्यको विश्लेषण जरुरी देखिन्छ ।

जव समाजमा सम्पतिको महत्व बढ्दै गयो अर्थात भूमि माथिको कब्जा प्रक्रिया शुरु हुन पुग्यो त्यति बेला देखि नै उनीहरुलाई सामाजिक संरचनामा रहेको जातीय विभाजन (ब्राहमण, क्षेत्री, वैश्य, शद्र) को तहले उनीहरुलाई निम्न तहमा सिमित पारियो । उनीहरुको स्थान समाजमा सेवकका रूपमा रहयो अर्थात उनीहरु शुद्र जाति कहलिए र उनीहरुबाट भूमि माथिको अधिकार खोसिन पुग्यो भने सोही भूमिमा श्रमिकका रूपमा काम गर्ने जातिका रूपमा स्थापित हुन पगे । पछि विस्तारै सामन्तीवादी उत्पादन प्रणालीको विकास क्रममा बधुवा श्रमिकका रूपमा स्थापित हुनपुगे । अझै पनि हाम्रो देशमा अर्धसामन्ती उत्पादन प्रणाली जस्ताको त्यस्तै देखिन्छ र जसले अझ हलियालाई हलिया कै रूपमा जिवन निर्वाह गर्न बाध्य बनाएको छ । भूमि माथिको स्वामित्वको नाममा उनीहरुसंग न्युन मात्रामा घरघडेरी तथा जग्गा तथा कसै कसैसंग त्यो पनि नभई सुकम्वासी जिवन निर्वाह गर्न बाध्य छन् । अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुसंग भू-स्वामित्व नहुनुका कारणहरु अध्ययनका क्रममा यस्ता देखिएका थिए ।

६.२.१. कमजोर आर्थिक अवस्था

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु संग स्वामित्व नहुनुका कारणहरु खोज्दा उनीहरु प्रार्थ सबैले भनेको कुरा कमजोर आर्थिक अवस्था नै हो । हलियाहरुको पृष्ठभूमिलाई हेर्ने हो भने पनि उनीहरु हलिया बस्नुको कारण नै साहु तथा जमिनदार संग घरायसी तथा अन्य समस्याको निदान गर्न ऋण स्वरुप रुपिया पैसा लिने गरेको तथ्य छ जुन ऋण तिर्न नसकेर पुस्तौ पुस्ता देखि बधुवा श्रमिकका रूपमा हलिया बस्न बाध्य छन् भन्ने तथ्यले नै भू-स्वामित्व नहुनुको कारण कमजोर आर्थिक अवस्था हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

६.२.२. अशिक्षा तथा चेतनाको कमी

शिक्षाले मानिसलाई राम्रो नराम्रो तथा सहि गलतको ज्ञान दिलाउन्छ । अध्ययन क्षेत्रका हलियाको पहिलो पुस्तालाई हेर्दा अधिकांश निरक्षर देखिन्छन भने पछिल्लो पुस्तामा भने केहि चेतना तथा शिक्षाको स्तर बढ्दोछ । ता पनि भू-स्वामित्वको अवस्थाको सिर्जना भने पहिलो पुस्ताका हलियामा देखा पर्दछ । अध्ययन

क्षेत्रमा २०५२ सालको नापीले अधिकांश हलियाले कमाई खाने जग्गा जमिन समेत साहुको नाममा नापी भएका घटनाहरु देखिन्छन । त्यसको प्रमुख कारण अशिक्षा तथा चेतनाको कमी नै हो । पछि गएर घरघडेरी तथा केहि जग्गा जमिन न्युन मात्रामा भए पनि हलियाका नाममा दर्ता भएको पाईन्छ भने कतिपय त अहिले पनि साहुकै नाममा दर्ता छन् ।

६.२.३. जमिनदार तथा मालिकप्रतिबद्धै गएको परनिर्भरता

हलियाहरु जब साहु तथा जमिन्दारका घरमा हलो जोत्न थाले तब उनीहरु पूर्ण रुपमा साहु तथा मालिक प्रति निर्भर हुनुपर्ने स्थितिको सिर्जना भएको पाईन्छ । जब हलिया बसे तब देखि नै उनीहरुको जिविको पार्जनको प्रमुख आधारको स्रोत नै मालिकले दिएकोकेहि अन्न तथा लुगाफाटो र सहानुभूति नै बन्न पुग्यो । हलिया बुस्न पर्दाउनीहरुको परिवार का सम्पूर्ण सदस्यहरु नै साहुको दासदासी का रुपमा रहनु पर्दथ्यो । मालिकाले भनेका सम्पूर्ण कार्यहरु गर्नु पथ्यो । बाली लगाउने, बिउ छर्ने देखि बाली रोप्ने र भित्र्याउने सम्मका सम्पूर्ण कार्य हलियाका जिम्मा मा हुन्थ्यो । जसले गर्दा उ बाह्य संसार प्रति उसको कुनै सम्बन्ध रहदैन थियो र उसको आयआर्जनका गतिविधिमा समेत संलग्न हुन नपाउनु तथा आफुसंग भएको न्युन जमिनमा समेत खेतीपाती गर्न छोडेका कारण परिवारको सामान्य आवश्यकता समेत पुरा गर्न नसक्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, विहेवारी तथा अन्य गर्जो टार्न आफुसंग भएको सानो जग्गाको टुक्रा समेत बेचबिखन गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको पाईन्छ । यसरी आफुसंग भएको जमिन समेत विक्रि गर्नुपर्दा भएको भू-स्वामित्व पनि गुमाउन पुग्छन् । जिवन निर्वाहको कुनै आधार नहुँदा भन्नु संग जग्गाको स्वामित्व हुने त कुरै भएन । यसरी भू-स्वामित्व नहुनुको मुल कारण परनिर्भरता पनि हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

६.३. भू-स्वामित्व नहुँदा जिवन निर्वाहमा पारेको प्रभाव

भू-स्वामित्वले मानिसको भूमि माथिको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दछ । जुन कुराले भूमिलाई आफु अनुकूल नियन्त्रणमा राख्ने संकेत गर्दछ । अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु संग एकदमै न्युन मात्रामा भू-स्वामित्व रहेको तथा हुँदा नभएको तथ्य माथि जानकारी गराए । हलियासंग जिवन निर्वाहको प्रमुख आधार भूमि नहुँदा कृषि पेशालाई नै सहायक पेशाका रुपमा लिने गर्दछन । हातमा खेतीपाती गर्ने सीप हुँदाहुँदै पनि आफ्नो जमिन नहुँदा उनीहरु अर्काको खेतमा हलिया भएर काम गर्न बाध्य छन । भने अर्को कुरा भूमिको असमान वितरणले गर्दा पनि कृषिको प्रभाव सबै क्षेत्रमा बराबर देखिदैन ।

अध्ययन क्षेत्रका प्रत्येक घरधुरीसंग सामान्तया ८ देखि १० माना सम्म जमिन रहेको छ । (माना भन्नाले जमिनको परिमाण हो) प्राय अधिकंशसंग पाखो जग्गा रहेको छ । जहाँ एकदमै न्युन मात्रामा उत्पादन हुने गर्दछ । १/२ महिना सम्म मुस्किलले सो उत्पादन पुग्ने गर्दछ भने १० महिना ज्यालादारी कामको भरमा जिवन निर्वाह गर्ने गरेको हलियाहरु वताउँदछन् । उनीहरूसंग भू-स्वामित्व नहुँदा विभिन्न समस्याहरु देखा परेका छन । कृषिलाई जिवन निर्वाहको आधार बनाउने हो भने भूमि नै छैन तर भूमिमा उत्पादकत्व बढाउने हातमा प्रसस्त सीप छ हलियाहरु संग ।

दैनिक खाद्यन्न प्राप्तमा हलिया परिवारसंग रोपी खाने वारी वगैचा नहुँदा हलियाले सस्तो तथा ताजा तरकारी खाना पाईरहेका छैनन् । खाद्य सुरक्षाका दृष्टिकोणले कम्तिमा पनि ५/६ महिना सम्म खाद्य भण्डारण गर्न सक्ने उनीहरुको अवस्था छैन । वर्षमा एक पटकमा आउने चाडपर्वमा समेत मुक्त क्षेत्रका हलियाहरुलाई खाद्यन्नको संकटले सताउने गरेको वताउन्छन् । भूमि माथि स्वामित्व नहुने हलिया समुदायलाई परनिर्भरता तिर डोच्याउँदै गईरहेको छ । न्युन मात्रामा उत्पादन हुने भए पनि आफ्नै भूमिमा नडुग्न खियाएर श्रम गर्ने हलियाहरु आज सो खेतीबारीलाई समेत बाँझै राखि बजारवाट चामल खरिद गरि खाद्यन्न अभाव टार्ने प्रयासमा छन् । यदि प्रत्येक हलियासंग आवश्यक मात्रामा जमिन हुँदो भने हलियाले उत्पादन गरेको अन्न उनीहरुलाई पुगेर अन्य समुदायलाई समेत पुऱ्याउन सकिन्थ्यो अर्थात बजार सम्म पुऱ्याउँदा हलियाको आर्थिक अवस्थामा समेत सुधार हुने थियो ।

हलियाको भूमिमा स्वामित्व नहुँदा बढ्दै गएको जनसंख्यालाई निकट भविष्यमा व्यवस्थापन गर्न साह्रै गाह्रो हुने देखिन्छ । जसरि अध्ययन क्षेत्रमा जनसंख्याको चाप बढ्दै गएको छ, त्यसले कुनै दिन हलिया वस्ने आवासमा पनि खण्डीकरण ल्याउने छ, भूमि प्रयाप्त नहुँदा नयाँ आवास सिर्जना गर्न समेत कठिनाई हुने देखिन्छ । अर्को कुरा भू-स्वामित्वमा नहुँदा कतिपय सामाजिक कार्यमा समेत यसले प्रभाव पारेको देखिन्छ तथा अन्य व्यापार व्यवसाय समेत गर्नु परेमा जग्गा जमिनलाई बैंकमा धितोको रूपमा राखेर ऋण लिन सकिन्छ । र त्यसले व्यवसाय संचालन गर्न सजिलो हुन सक्थ्यो भने व्यापार व्यवसायका लागि जमिनको स्वामित्व सहायक बन्न सक्थ्यो । र कतिपय अवस्थामा आफु वस्ने र कमाई खाने जग्गा पनि आफ्नो स्वामित्वमा नहुँदा आत्मगलानी हुने कुरा अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाहरु बताउन्छन् ।

भूमि माथिको स्वामित्व नहुँदा त्यसले हलियाको जिवन निर्वाहमा समेत प्रतिकूल असर पारेको देखिन्छ । हलियाहरु आफु संग भू-स्वामित्व नभएका कारण हलिया बस्नु परेको तर्क गर्दछन् । अध्ययन क्षेत्रका विभिन्न हलियाहरु संगको अन्तरवार्ताका क्रममा हलियाहरुले आफुसंग भूमि स्वामित्व नहुँदा अर्काको भूमिमा श्रम गर्नु परेको वाध्यता रहेको बताउन्छन् । हलिया अगुवा चक्र साकी भन्दछन् यदि हामीसंग भू-स्वामित्व हुँदो हो भने हामी भूमिलाई पूँजीका रूपमा प्रयोग गर्दै व्यापार व्यवसाय तथा अन्य कार्य गर्न सकिन्थ्यो भन्ने विचार व्यक्त गरे फरि उनले भने यदि आफ्नै स्वामित्व भएको भए हामी सामुहिक रूपमा भए पनि कृषिमा आधारित व्यवसायहरु जस्तै तरकारी खेती आदि जस्ता आयआर्जनका कार्य गर्न सकिन्थ्यो भन्छन ।

हलियाको दैनिक जिवन निर्वाहमा साहुको उपस्थितिले उनीहरुलाई एक किसिमको डर त्रास तथा मनोवैज्ञानिक असर परेको देखिन्छ । अरुको हलिया वस्दा आफ्नो दैनिकि नै साहुको ईसारामा चल्ने भएपछि उनीहरुको जिवन भनै कष्टकर भएको पाईन्छ ।

६.४. मुक्ति पछि हलियाहरुको कृषि क्षेत्रमा देखिएको सहभागिता

नेपाल सरकारले २०६५ भाद्र २९ गते देश भरका हलियाहरुलाई मुक्त घोषणा गरेको थियो । सो घोषणा पश्चात अधिकांश हलियाहरु साहुको बन्धनबाट मुक्त भएको

पाईन्छ । कतै कतै साहुले हलियालाई स्वस्फूर्त रुपमा मुक्त गरेकका थिए भने कतिपय हलियाहरुले साहुसंगको कानुनी प्रक्रिया पुरा गरि मुक्त भएका थिए ।

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुले पनि २०६५ पछि मुक्ति आभाष भएको कुरा व्यक्त गरेका छन । तथापि कृषि क्षेत्रमा हलियाको सहभागितामा भने केहि फेरबदेल भएको पाईन्छ । हलिया वस्दा बधुवा श्रमिकका रुपमा काम गर्ने गरेका हलियाहरु मुक्ति पछि भने सोही साहुको खेतीलाई अधिया तथा ठेक्काका रुपमा कमाउन थालेका र अन्य जमिन्दारको खेतीपाती समेत ठेक्का तथा अधियाका रुपमा प्रयोग गर्न थालेको अध्ययन क्षेत्रका हलियाको यथार्थता हो ।

कृषि क्षेत्रमा देखिएको सामान्य फेरबदेल देखिएता पनि अनुसन्धानका क्रममा मुक्तिको घोषणा पछि अधिकांश हलियाहरुले कृषि पेशा छाड्दै गएको पाईन्छ । मुक्त हुन अघि करिव ४८ प्रतिशत भन्दा बढि हलियाहरु कृषि पेशामा संलग्न थिए भने मुक्ति पछि हलियाहरुको जोड ज्यालामजदुरी तर्फ बढेको पाईन्छ भने कृषि तर्फ घटेर १६ प्रतिशत हुन गएका छ भने ज्याला मजदुरीमा संलग्नहुने हलिया परिवारकोसंख्या ४८ प्रतिशत हुन पुगेको छ ।

बधुवा श्रमिकका रुपमा हलिया बस्दै आएका बाह्रै महिना खेतीपाती लगाएत का साहुले अह्राएका गराएका सवै काम गर्नु पथ्यो तर अब भने मुक्तिको घोषणा पछि उनीहरु बधुवा श्रमिकका रुपमा नभई अधिया तथा ठेक्काका जग्गा कमाउनेका रुपमा रहेका छन् । भने उनीहरुले बाह्रै महिना खेतीपातीको मात्र काम नगरि सिजन भन्दा,पछि वाँकीको समय अन्य काममाजस्तै ज्यालादारी मजदुरी गरि थप आयआर्जन गर्न सफल भएका छन । भने हलिया वस्दा वर्षको थोरै मात्र अन्न पाउने हलिया आज जग्गा ठेक्का तथा अधियामा कमाउन थाले पछि जमिन्दारको भूमिमा उत्पादित अन्न वरावर रुपमा बाँडेर लिने गर्दछन जसले हलियाको खाद्य सुरक्षालाई केहि मजबुत बनाएको छ । हलियाहरुको कृषि क्षेत्रको सहभागिताको दरमा ठूलो फरक देखिएता पनि सहभागिताको स्वरुपमा भने पृथकता देखिन्छ ।

समग्रमा अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुको कृषि क्षेत्रको सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । यो प्रवृत्ति अझ बढि नयाँ पुस्ताको आगमन संगै बढ्दै गएको छ । कालान्तरमा

हलियाहरु अन्य जिवन निर्वाहका उपायहरु अवलम्बन गर्ने लक्षणहरु देखिएता पनि कृषि क्षेत्रको सहभागिता र उत्पादकत्वमा भने निरन्तर ह्रास हुदै जाने देखिन्छ ।

६.५. भूमि अधिकार प्राप्तिमा अध्ययन क्षेत्रका वासिन्दाको जनभावना वा विचार वारे कथन

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु अधिकांश भूमिहीन छ । उनीहरूसंग आफु वस्ने घरजग्गा समेत आफ्नो नाममा दर्ता छैनन भने कुनै कुनै त अभै पनि साहुको ऋण तिर्न नसकि पुनः हलिया वस्दै जिवन संघर्ष अगाडी बढाउँदै छन । हरेक हलियाहरु २०६५ को मुक्ति पछि सरकारी भूमिका प्रति केहि सन्तुष्टि देखिएता पनि हलियाले आशा गरेका कुराहरु समयमै पुरा हुन नसक्दा कतिपय हलियाहरुले अध्ययनका क्रममा सरकार प्रति तिब्र असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन् ।

मुक्ति पछि सरकारले पनि पुर्नः स्थापनाको मुद्दालाई सशक्तढङ्गवाट अगाडि बढाउन नसक्नु पूर्व योजना विना नै हचुवाको भरमा हलिया मुक्तिको घोषणा गर्नु हलियाको जिविको पार्जनका अन्य विकल्पहरुको खोजी नहुन, आवास लगायतका जग्गा वितरणका जस्ता कार्यक्रमहरु अभै पुरा नभएको अध्ययन क्षेत्रका हलियाको गुनासो रहेको छ । हलियाहरु आफ्नो पुर्नःस्थापनाका लागि सरकार संग सुरक्षित आवास तथा गरि खाने जग्गा देओस भन्ने उनीहरुको सोच देखिन्छ । माथि भने जस्तै सामान्यतया देशको कुनै पनि भूभागमा घरघडेरी र खेतीपाती गरिखाने जग्गा जमिन उपलब्ध गाराउन पर्ने धारणा राख्छन । साथै कतिपय ज्ञापन पत्रमा समेत हलियाले भन्ने गरेको मुद्दा एक हलिया परिवार एक रोजगारी समेत भन्ने गरेको पाईन्छ ।

यद्यपि सरकारले वितरण गर्न थालेको परिचय पत्र तथा प्रत्येक वर्ष हुने वजेट भाषणमा प्रस्तुत गरिने हलियाका सवालहरुलाई सम्बोधन गर्न खोज्नेले अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु केहि आशावादी देखिन्छन । उनीहरु सरकारले प्रत्येक हलिया परिवारलाई जग्गा उपलब्ध गराउने नीति प्रति भने खुसी देखिन्छन र आफुहरु आफ्नो जिवनकालमा पूर्ण संघर्ष गरेर भए पनि भावि सन्ततिका लागि हलिया मुद्दालाई स्थापित गर्न, अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु कटिबद्ध भएर लाग्ने कुरा हलिया अगुवा तथा शिक्षक चक्र बहादर सार्कीले छलफलका क्रममा आफ्नो विचार प्रकट गरेका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरुमा नागरिक चेतनाको स्तर भने सन्तोषजनक देखिन्छ । प्रत्येक हलिया घरधुरीलाई मुक्त हलियाका वारेमा सरकारले गरिरहेका कार्य प्रति चासो राख्दछन । अधिकांश हलिया घरधुरी हलिया आन्दोलनको केन्द्रिय तहमा देखिन्छन् । केन्द्रिय स्तरमा हुने हलिया आन्दोलनमा समेत अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु निरन्तर रुपमा सहभागि भएको पाईन्छ । मुक्त हलियाको मुल उद्देश्य नै मुक्त हलियाको पुर्नः स्थापनाको मुद्दालाई स्थापित गर्दै लैजान हो र यसमा अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु स्वयम् अग्रसर देखिन्छन । आफु सधैँ यसका लागि राज्यसंग निरन्तर संघर्ष गर्ने कुरा बताउन्छन् ।

६.६. बैयक्तिक अध्ययन : हलिया वस्दाका केहि अनुभवहरु (मोहनलाल सार्की संगको कुराकानी)

“हलिया वस्नु रहर होईन वाध्यता थियो मेरो” कुराकानीका क्रममा ३८ वर्षीय मोहनलाल ले भने उनी अध्ययन क्षेत्रका एक्ला मुक्त हलिया थिए जसले जमिनदारसंग क्षतिपूति सहित आफुलाई मुक्त गर्न कानुनी रुपमा मुद्धा नै दायर गरि जमिनदारसंग कानुनी लडाई लडी मुक्त भएका हन् ।

आफु २० हुँदा जमिनदारको घरमा हलिया बसेको बताउने सार्की काश्रीमति तीन छोरा र आफु गरि पाँच जना को परिवार छ । कमजोर आर्थिक अवस्थाका मोहनलाल वि.स. २०५२ साल देखि निरन्तररुपमा साहुको घरमा काम गर्दै आएका उनी पनि २०६७ सालमा मुक्त भएका थिए । ईमानदार स्वभावका मोहनलाल आफुले हलिया भई वस्दा भोगेका समस्या तथा अनुभवलाई यसरि सम्झन चाहान्छन ।

शुरुका दिनहरुमा साहुको घरमा सामान्यरुपमा हलो जोत्ने तथा अन्य अह्राएका काम गर्न थालेका थिए । प्राय साहुका घरमा म लगाएत मेरी श्रीमतिले पनि खेतीपाती लगाएतका मल वोक्ने वाली भित्र्याउने लगाएतका कामकाज गर्न पर्थ्यो, उनी भन्छन हामी विचको सम्बन्ध बढ्दै गएपछि साहुले पनि म प्रति सहानभूति प्रकट गर्दै मलाई छोरा र श्रीमति लाई वुहारी भनेर सम्बोधन गर्ने गरेको सम्झन्छन, भने यसरि जमिनदार संग सामिप्यता बढ्दै जादा आफु पनि साहुको कुनै पनि कार्य गर्न पछि नहट्ने उनको भनाई थियो ।मोहनसंगको कुराकानीमा एउटा प्रश्नको सन्दर्भमा उनले भने साहुले मलाई आफ्नो घरघडेरीवाट केहि

तेरो नाममा गरिदिन्छु समेत भनेका थिए । साहुको व्यवहार त्यति नराम्रो थिएन तर पनि अर्काको अधिनमा काम गर्न गाह्रो नै हुने उनको कथन थियो ।

हलिया आन्दोलन चरम सीमामा पुग्दा मोहानलाल आफु पनि स्वयम् हलिया आन्दोलनमा सरिक भए जिल्लाको मुक्त हलिया समाजका उपाध्यक्ष हुँदै अध्यक्ष सम्म पुगेका मोहनलाल पछि गएर मुक्त हलिया सामाज महासंघका अध्यक्ष समेत भएका थिए । साहेद मोहनलालमा हलिया आन्दोलनको चेतना नभएको भए उनी पनि हलिया प्रथा बधुवा श्रमिक स्वरुप हो भन्ने विचारले नै होला २०६८ सालमा उनले आफु काम गर्दै आएका जमिनदारका नाम प्रशासनमा मुद्धा दायर गराएर आफ्नो मुक्ति को लडाई लड्न थाले । यसै क्रममा उनलाई विभिन्न खालका धम्की, यातना तथा असह्य व्यवहारहरु साहुवाट सहनु परेको उनको तितो अनुभव छ ।

यसरि उनलाई जिल्ला प्रशासनले क्षतिपूति सहित साहुको बन्धनवाट हलिया मोहनलाल मुक्त भएका छन । यतिवेला मोहन अगुवा हलियाका रुपमा गाउँमा काम गर्दै आएका छन । यतिवेला उनी विभिन्न सघसंस्थाको सहयोग पाई गाउँमा नै किराना पसल चलाउदै आएका छन । भने वाँकी समय मुक्त हलिया पुर्नःस्थापनाको आन्दोलनमा लाग्ने गरेको उनी बताउन्छन । यसरि मोहनलाल आज हलिया वाट मुक्त भएका छन, र भावि पुस्ताका लागि उदाहरणीय वनेर हलिया आन्दोलनमा लाग्ने उनको विचार छ ।

अध्याय-सात

सारांश र निष्कर्ष

यस अध्ययनमा अध्ययनको सम्पूर्ण पक्षहरूको सारसंक्षेपलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी संक्षेपमा प्रस्तुत गर्दा अध्ययनको छोटकरी अंशलाई सारांशको रूप दिई प्रस्तुत गरिएको छ भने उक्त सारांशबाट प्राप्त हुने नतिजाको आधारमा छोटकरीमा निष्कर्ष निकालि प्रस्तुत गरिएको छ ।

७.१. सारांश

बझाङ जिल्लाको जयपृथ्वी नगरपालिका ५ मा बसोबास गरेका हलियाको सामाजिक, साँस्कृतिक तथा हलिया र भूमि विचको सम्बन्ध तथा भू-स्वामित्वको अवस्थासंग यो अध्ययन सम्बन्धित छ । सदरमुकामबाट करिब ३ किलोमिटर मा अवस्थित यस अध्ययन क्षेत्रमा जिल्लामा रहेका कुल १३९१ घरधुरी मध्येमा ५० घरधुरी हलियाहरू रहेका छन् । हलिया प्रथा सुदूरपश्चिमका नौ वटा जिल्ला बझाङ, वाजुरा, अछाम, डोटी, कैलाली, कंचनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला हुन र मध्यपश्चिमका तीन वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला र जाजरकोट गरि जम्मा बाह्र वटा जिल्लामा रहेका छन् । एउटा सर्वेक्षण अनुसार जम्मा १९,०५९ घरधुरी मुक्त हलिया रहेका छन् । २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा एउटा परिवारमा सरदर ४.९ जना रहेका छन् सोही हिसावले नेपालमा हलिया प्रथा अर्न्तगत कुल ९३ हजार ३८९ जना हलिया रहेका छन् ।

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यहरूमा यस जयपृथ्वी नगरपालिका ५ डाँडागाउँ का हलियाहरूको सामाजिक पक्ष, हलिया र भूमि विचको सम्बन्ध तथा मुक्त हलियाको भूमि माथिको स्वामित्वको अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसैगरी यस अध्ययनको सन्दर्भ सामाग्रीको रूपमा पूर्व प्रकाशित वा अप्रकाशित दुवै कृतिहरूलाई समिक्षा गरेको छ । तथ्याङ्क प्राथमिक र द्वितीय दुवै श्रोतहरूबाट संकलन गरि प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनको लागि तथ्याङ्क संकलन गर्दा अन्तरवार्तालाई मुख्य आधार बनाएर सूचना संकलन गरेको थियो । ५० घरधुरी रहेको सो अध्ययन क्षेत्रमा ५० वटै घरधुरी लाई जनगणना पद्धति अर्न्तगत अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा समावेश गरिएका ५० घर परिवारमा पुरुषको संख्या १७९ र महिलाको संख्या १९८ गरी ३७७ जनसंख्या रहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रका अधिकांश (५४.२%) घरधुरीहरू परम्परागत अनुसारकै संयुक्त परिवारिक ढाँचामा रहेको पाइन्छ भने एकल परिवारहरू भने ४५.७ प्रतिशत मात्र रहेको छ । सो क्षेत्रमा युवा जनसंख्या (१६-४०)को बाहुल्यता रहेको सबै भन्दा बढी रहेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा शिक्षित भन्दा अशिक्षित जनसंख्या धेरै रहेका छन् । जस अर्न्तगत ५० घरधुरी परिवारमा ३७७ जना जनसंख्यामध्ये २३१ जना अर्थात ६१.२७ प्रतिशत निरक्षर रहेका छन् भने ३८.७३ प्रतिशत अर्थात १४६ जना साक्षर रहेका छन् । भने १ जनाले मात्र स्नातक तह सम्मको शिक्षा हासिल गरेको देखिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका ५० घरधुरीमा पेशाको अवस्थालाई हेर्दा ज्यालामजदुरी ४८ प्रतिशत रहेको पाइयो । कृषि पेशामा १४ प्रतिशत, वैदेशिक रोजगारीमा ६ प्रतिशत, व्यापार व्यवसायमा ८ प्रतिशत, परम्परागत पेशामा १६ प्रतिशत मात्र रहेको छ । त्यस्तै काष्ठउद्योग तर्फ ८ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै धार्मिक अवस्थालाई अध्ययन गर्दा सबै भन्दा बढि ९४ प्रतिशत हिन्दु धर्मालम्बीहरू रहेका छन् । क्रिश्चियन ४ प्रतिशत, अन्य २ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

हलिया घरपरिवारहरूसँग घर जग्गा तथा भू-स्वामित्वलाई हेर्ने हो भने ज्यादै न्युन देखिन्छ । आफ्नो स्वामित्वमा घर जग्गा दुवै नभएका हलियाहरू 'क' वर्गको हलिया अर्न्तगत १ घरधुरी अर्थात २ प्रतिशत रहेकाछन् । भने आफ्नो घर भएका तर जग्गा नभएका 'ख' वर्गका हलिया अर्न्तगत २२ प्रतिशत रहेकाछन् त्यस्तै आफ्नो जग्गा भएका तर घर नभएका 'ग' वर्ग अर्न्तगत ४ प्रतिशत रहेकाछन्, भने आफ्नो स्वामित्वमा घर र जग्गा दुवै भएका हलियाहरू 'घ' वर्ग अर्न्तगत ३६ प्रतिशत रहेकाछन् । त्यसैगरी ६ प्रतिशत घरधुरीसंग सात रोपनीसम्म सीम जग्गा रहेको देखिन्छ । ३२ प्रतिशतसंग दोयम र ६२ प्रतिशत घरधुरीसंग पाखो जग्गाको स्वामित्व रहेको छ ।

सामान्यतया परम्परागत काठ, माटो, ढुङगा आदि बाट बनेका घरहरूमा बस्ने हलियाहरूको जनसंख्या ६४ प्रतिशत रहेको छ । पक्की घर छड, ढुङगा, ईटा, सिमेन्ट आदिबाट बनेका घरहरूमा ८ प्रतिशत र कच्ची घर काठ, खर, माटो वाट बनेका घरमा २८ प्रतिशत जनसंख्या रहेको छ । हलियाको भूमि माथिको स्वामित्वको अध्ययनमा आफ्नै नाममा घर तथा जग्गा दर्ता भएका ७६ प्रतिशत र दर्ता नभएका २४ प्रतिशत जनसंख्या रहेको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका हलियाहरूको समग्र पक्षको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा अधिकांश हलियाहरू भूमिहीनताको अवस्थामा देखिन्छन् । जिविकोपार्जनको बैकल्पिक आधार नहुँदा मुक्त पछि हलियाको जीवनस्तरमा त्यति धेरै प्रगति हुन सकेको पाईदैन । नेपाल सरकारले वि.स.२०६५ भाद्र २१ गते गरेको हलिया मुक्तिको घोषणा पश्चात कागजिरूपमा केहि नीतिगत व्यवस्था भए पनि व्यवहारिक रूपमा ति कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन् । मुक्त पछि हलियाहरूको पहिचानका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्ने तथा सो पहिचान भएका हलियाहरूलाई परिचय वितरण गर्ने सम्मका कार्यहरू भएका छन । नीतिगत रूपमा मुक्ति पछि राज्यले हलिया परिवारका लागि सुरक्षित आवास, निशुल्क जग्गा वितरण, निशुल्क उच्च शिक्षा, प्राविधिक शिक्षामा आरक्षणको व्यवस्था आदि क्षेत्रमा कानुनी व्यवस्था गरेको पाईन्छ । पुर्नस्थापनाका सवालमा ठोस नीतिगत व्यवस्था नहुँदा मुक्ति पछि पनि हलियाहरू पुनः जमिनदारको घरमा हलिया वस्न बाध्य छन । जसले उनीहरूलाई भन बढि जमिनदार माथि परनिर्भर बनाईरहेको पाईन्छ । अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरूसंग मुक्त पछि पनि पुनः जमिनदारको घरमा हलिया वस्न परेको तितो अनभव रहेको पाईन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरूको जल्दाबल्दा समस्याका रूपमा सुरक्षित आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य, खाद्य, पोषण, सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाई जस्ता समस्या रहेका छन भने जिवन निर्वाहको प्रमुख समस्या भने व्यवसायिक कार्यमा पहुँचता तथा भूमि माथिको स्वामित्व नहुनु रहेको छ । जसले गर्दा हलियाको जिवन प्रणलीमा पनि त्यति परिवर्तन भएको पाईदैन यसका लागि सरकारी पक्षबाट समेत हलियाको पुर्नस्थापनाका सवालमा ठोस कार्य गरि उनीहरूको जिवनमा प्रत्यक्ष लाभको प्रत्याभति गराउन पर्ने सरकारको दायित्व हुन आउन्छ ।

७.२. निष्कर्ष

हलिया प्रथा सुदूरपश्चिमका नौ वटा जिल्ला बझाङ्ग, वाजुरा, अछाम, डोटी, कैलाली, कंचनपुर, डडेल्धुरा, बैतडी, दार्चुला हुन र मध्यपश्चिमका तीन वटा जिल्ला सुर्खेत, हुम्ला र जाजरकोट गरि जम्मा बाह्र वटा जिल्लामा व्याप्त छ । हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार शुद्र समुदाय भित्र पर्ने करिव ९५ प्रतिशत हलियाहरु समाजमा यथाकथित तल्लो जात भनिने दलित समुदाय भित्र पर्दछन् । हिन्दु धर्म संस्कार अर्न्तगत नै आफ्ना संस्कार परम्परामा विश्वास गर्ने हलियाहरु परिश्रमी, मिहेनती तथा सरल स्वभावका हुन्छन् । कृषि पेशामा दखल राख्ने हलियाहरुको गरिखाने आफ्नो भूमि भने रहेको छैन ।

वर्ष भरि जमिनदारको घरमा काम गर्ने हलियाहरु प्राय अघिकांशको आर्थिक अवस्था कमजोर देखिन्छ । जसले गर्दा आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार तथा अन्य आधारभूत सेवा प्राप्तमा हलियाहरुको न्युन पहुँच देखिन्छ । पुस्तौ पुस्ता देखि हलिया बस्दै आएका अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरु विभिन्न कारणले हलिया बस्ने गरेता पनि ऋण लिएर तिर्न नसकि ऋणको सावाँ तथा व्याज स्वरुप नै हलिया बस्ने परिवारको जनसंख्या बढि देखिन्छ ।

वि.स. २०६५ भाद्र २१ मा सरकारले गरेको हलिया मुक्तिको घोषणा पछि हलियाहरु धमाधम मुक्त हुने क्रम रहेता पनि जिवन निर्वाहको वैकल्पिक आधार नहुँदा हलियाको जिवन स्तरमा भने कुनै परिवर्तन आएको देखिदैन ता पनि हलियाको चेतनाको स्तरमा भने केहि सुधार भएको देखिन्छ । हलिया आन्दोलन बारे उनीहरु स्वयम् सचेत देखिन्छन् । घर, जग्गा, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सेवा निशुल्क दिने सरकारको घोषणालाई कार्यान्वयन गराउन हलियाहरु निरन्तर प्रयासरत छन् । यसमा अध्ययन क्षेत्रका हलियाहरु पनि सक्रिय देखिन्छन । आफ्ना मागहरुलाई पुरा गर्न स्थानिय स्तरमा राजनीतिक दलहरुसंग पनि समन्वय गर्न सक्ने हलियाहरुमा क्षमता देखिन्छ । यसले के कुरा प्रष्ट पार्दछ भने हलियाहरु आफ्नो अधिकार प्रति सचेत भएको देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- आहुति, (२०१०), *नेपामा वर्ण व्यवस्था र वर्ण संघर्ष*, काठमाण्डौ : समता फाउन्डेशन ।
- गौतम, टीकाराम (२०६७), *शक्ति र राजनीति : मानव समुदायमा शासन पद्धति*, काठमाण्डौ : एकेडेमिक बुक सेन्टर ।
- गौतम, शोभा र अर्याल, कुन्दन (२०७०), *अध्ययन भ्रमण रिपोर्ट*, डडेल्धुरा : राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ ।
- नेपाल सरकार (२०६५), *मुक्त हलिया कार्यदल अध्ययन प्रतिवेदन २०६५*, सिंहदरवार, काठमाण्डौ: शान्ति तथा पूर्णनिर्माण मन्त्रालय ।
- नेपाल कानून आयोग (२०५८), *भूमि सम्बन्धि ऐन २०२१*, सिंहदरवार, काठमाण्डौ : नेपाल सरकार ।
- नेपाल सरकार (२०६९), *राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति*, सिंहदरवार, काठमाण्डौ : भूमि तथा व्यवस्थापन मन्त्रालय ।
- पौडेल, शरद (२००९), *मुक्त हलिया अध्ययन प्रतिवेदन*, काठमाण्डौ : लुथरन विश्व फ्रेडरेशन नेपाल ।
- पोखरेल, दीपक र ढकाल, नवराज (२०६८), *सामाजिक स्तरिकरण र विविधिकरण* :
स्तरिकरणको मार्क्सवादी व्याख्या, किर्तीपुर, काठमाण्डौ : न्यू हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- बडाल, केशव (२०६६), *भियतनाम र भूमि सुधार*, काठमाण्डौ : सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र ।
- मिश्र, चैतन्य (२०७१), *बदलिदो नेपाली समाज*, काठमाण्डौ: फाइन प्रिन्ट विशाल नगर ।
- राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ (२०६४), *घरघुरी सर्वेक्षण रिपोर्ट*, डडेल्धुरा ।
- रेग्मी, बुद्धिराज र राई, मधुकुमार (२०६९), *नायव सब्बा परिक्षा दपर्ण*, काठमाण्डौ : गुडविल पब्लिकेशन प्रा.लि.।

विके, गणेश (२०६२), *हलिया प्रथा र यसको समाधानको सवाल, दास प्रथाको अवशेष हलिया प्रथा*, धनगढी : क्षेत्रिय दलित नेटवर्क ।

विक, रूप (२०६७), *दास प्रथाको अवशेषका रूपमा हलिया प्रथा*, काठमाण्डौ : अप्रकाशित शोधपत्र त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।

भट्टराई, ज्ञानेश्वर (२०७०), *नायव सुब्बा परिक्षा दिग्दर्शन*, बागबजार, काठमाण्डौ : आशिष बुक्स हाउस प्रालि ।

सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र (२०६९), *भूमि अधिकार, कानुनी स्रोत पुस्तिका*, धापासी, काठमाण्डौ : सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र ।

सूदुरपश्चिम मिडिया विकास केन्द्र (२०६९), *पुर्नस्थापना सरोकार*, त्रैमासिक बुलेटिन बर्ष ९ अङ्क १ ।

सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र (२०६९), *हलिया*, धापासी, काठमाण्डौ : सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र ।

सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र (२०६९), *भूमि अधिकार*, धापासी, काठमाण्डौ : सामुदायिक आत्म निर्भर सेवा केन्द्र ।

श्रेष्ठ, श्याम (२०७१), *मुक्ति पछिको बन्धन, मुक्त हलियाको वर्तमानको अवस्था*, डडेल्धुरा : राष्ट्रिय हलिया मुक्ति समाज महासंघ ।

LWF/NNDSWO (2004), *Haliya Survey in Far western Development Region*.

RDN (2060), *Household Survey Report*.

RHMSF (2065), *Freed Haliya Empowerment Project*.

अनुसूची

अन्तर्वार्ता

१. सामान्य परिचय

उत्तरदाताको नाम, थर:

लिङ्ग:

भाषा:

पेशा:

धर्म :

शिक्षा

२. हलिया प्रथा थाहा छ ?

क) छ

ख) छैन

३. हलिया बस्नु भएको कति वर्ष भयो ?

.....

४. तपाईं कस्तो किसिमको (कार्यगत आधारमा) हलिया हो ?

क) नियमित

ख) मौसमी

ग) पटके

५. परिचय पत्रका आधारमा हलियाको प्रकार

क) क वर्ग

ग) ग वर्ग

ख) ख वर्ग

घ) घ वर्ग

६. मुक्त हलिया बारे थाहा छ ?

क) छ

ख) छैन

७. सरकारले हलिया मुक्तको घोषणा गरेको कुरा जानकारी पाउनु भएको छ ?

क) छ

ख) ख

८. पाउनु भएको छ भने

.....

९. भूमि भनेको के हो ?

.....

२०. कहिले देखि तपाईं भूमिहीन हुनुभयो ?

.....

२१. के तपाईंलाई पुर्खादेखि नै भूमिहीन हो ?

क) हो

ख) होइन